

I.

Tibiscum helyfekvése az írók és térképírók szerint.

A terület nagysága, melyen Tibiscumot keresték. Tomka-Szászky, Severini, Griselini, Böhm, Schwicker, D'Anville, Birken, Bárány, egy xvi-dik századbeli Névtelen, Lazius, Cluverius, Buno, Ferrarius, Baudrand, a Zedler-féle nagy lexicon, Kirsch, Montanus Péter, Koeler-Weigel, Schwartz, Engel, Blancardus, Sulzer, Löwenberg, Fuss, egy francia Névtelen, újlag D'Anville, Miletz, Spruner, Rhode, Pesty, Katancsich, Forbiger, Történelmi Adattár, Mannert, Marsili, Muratori, Maffei, Grosshoffinger, Bedeus, Graff, A. W. Möller, Froehner, Meyer, Kiepert, Gooss, Aschbach, Reichard, Vass, J. W. Möller, Torma, Funke, Sickler, Roesler, Kanitz, Dierauer, Ilic, újabban Böhm, Rotteck, Ackner, Müller, Mommsen, Detlefsen Desjardins nézete. Az egyes nézetek egymás és önmaguk közti ellenkezése.

Elhanyagolt régi geographiánk terén, a történeti irodalmat és térképeket is idefogalva, az egykor jelentős római *Tibiscum*nak rendkívüli mozgalmas szerepe jutott.

A római világnak hazánk területén alapított gyarmatai közül valóban egy sincs, melynek helyfekvése kezdettől fogva korunkig annyira ingadozónak mutatkoznék, mint épen *Tibiscumé*.

Azon jókora területen, melyet nyugaton a Tisza, éjszakon a Maros, keleten Erdély és délen a Duna határolnak, *Tibiscum* egy megállapodás nélküli topographiai mozgó pont. Torontál-, Temes-, Krassómegeye, a volt határőrvidék, a mai Szörénymegye történeti térképein egyaránt feltűnni látjuk azt, sőt még e tágas határokon kívül is találkozunk vele, mert Csanád és Csongrád, Bács és Erdély területein azonkép jelenkezik. Mi több, még oly vélemény is lőn koczkaztatva, mely e helyet mélyen a déldunai tartományok földén, a mai Bolgárországban vélte nyomozhatni.

Sokan a *Tisza* mentében keresték, egyrészt annak jobb partján *Szegednél* és *Tütnél*; másrészt a *Tisza* balpartján *Szentesnél*, *Becsénél* és *Perlasznál*. Némelyek a *Tisza*-Dunator-kolathoz tették, mások pedig a *Maros* partjain nyomozták, részben *Uj-Szeged* helyén, hol a *Maros* a *Tiszába* szakad, és részben *Csanádnál*, melyet ismét majd a jobb, majd meg a bal folyópartra helyeztek. Olyanok is voltak, kik elhagyva a *Tisza*- és *Marosvidéket*, *Tibiscummal* belebb nyomultak Délmagyarországba a *Temes* mellé, majd *Temesvár*, majd *Kavárán*, majd meg *Karánsebes* helyére határozván azt. És voltak végre, kik *Szanádot* és a régi *Sardicat*, a későbbi *Sophiát* mondogatták a hajdani *Tibiscum*nak.¹

Nevezetesen *Szeged* tájára tette térképén *Tibiscumot* Tomka-Szászky,² ámbár szöveges munkájában közelebbi meghatározás nélkül csak a *Tiszánál* állottnak mondja.³ Szegeddel szembe a bal *Tiszaparra* teszi Severini,⁴ Griselini,⁵ s ez utóbbit követve Böhm⁶

és *Schwicker*.⁷ Griselinire nézve sajátságos, hogy midőn előbb a Marostorkolatot hangsúlyozta, később, erről mintegy megfélekedve, ugyanazon könyvben már *Sunadot* vagyis a mai *Csanádot* említi azon helyként, melyen hajdan a római *Tibiscum* feküdt.⁸ Kik őt vakon követték, Böhm és Schwicker, hasonlóan cselekedtek. Ők sem vették észre, hogy előbb a római várost odahelyezték, ahol a Maros a Tiszába szakad, utóbb pedig *Sunad* helyére tették, mely nem fekszik a Marostorkolatánál.⁹ Schwicker egyébiránt még tovább is ment, mert míg a főszövegben erősen Griselinire nézetét hangoztatja, hogy *Sunad volt a régi Tibiscum*, addig ugyanazon lapon jegyzet alatt az olasz író akaratlanul is teljesen kiforgatja, miután azon téves nézetben van, hogy a régi *Sunad* a mai *Szanád* s egyáltalán nem érti Bárányt, Griselinire nézetének megtámadóját, ki *Sunadot* helyesen Morisenummal azonosítja. Mit tehát Griselinire a régi *Sunad* néven helyesen a mai *Csanádra* helyezett, azt Schwicker üres jóhiszemben helytelenül *Szanádra* tette, megfoghatatlan módon észre nem vevén, hogy ezzel másodszor is ellentmond magának is, Griselininek is, miután *Szanád* nem a Maros-Tiszatoroklatnál fekszik, hová azt előbb helyezte volt, hanem attól sok mértfölddel jobban délre esik.¹⁰

Megjegyezzük különben, hogy *Csanád* helyére, a *Maros jobb partjára Tibiscumot* *D'Anville* is tette,¹¹ ámbar később látni fogjuk, hogy nem egyedül itt kereste őt.

Sem a Marostorkolatnál, sem *Sunádnál* nem kereste *Tibiscumot Birken* Zsigmond, hanem *Becsénél*, melynek régi neve szerinte *Tibiscum* volt,¹² és *Bárány Ágoston* Griselinire megtámadva, hajlandónak nyilatkozott e nézet elfogadására, miután Szegednél a Marostorkolatnál a mocsárok között hatalmas római gyarmat nem létezhetett.¹³ Különben e vélemény *Birkennél* még korábbi időbe is visszavihető, mert kifejezve találjuk azt egy a xvi-ik század első tizedeibe eső térképen, mely *Ptolemaeus Claudius* geographiájának egyik foliókiadásához van csatolva.¹⁴ E térképen *Tibiscum* helyfekvése szorosán *Becsének* felel meg.

Minden okadatolás nélkül *Titel* helyére határozta *Lazius*,¹⁵ s ebbeli nézete főleg *Bunonak* hivatkozása által szélesebb körben is elterjedt. Így például *Cluverius* geographiájának mindazon kiadásaiban, melyekhez *Buno* szövegjegyzetei csatoltattak, *Lazius* nézete idézve van. Előkerül az a *Heckel-féle* gvelferbyti 1686-iki,¹⁶ a *Reiskius-féle* wolffentbütteli 1694-iki¹⁷ és az amsterdami 1697-iki kiadásban egyaránt;¹⁸ de hirdeté azt *Montanus Péter* is *Ptolemaeus Claudius* földiratának egynémely kiadásában, így például a frankfurti 1605-ik évi foliókiadásban, jegyzetkép *Tibiscum* mellé oda tette, hogy az azonos *Titullal*.¹⁹ Persze az e kiadáshoz csatolt térképet nem szabad tekinteni, mert a szöveggel az már semmikép sem egyezik, amennyiben a térkép *Tibiscumot* nem *Titel* helyén, hanem attól keletre jóval elesőleg tünteti fel, úgy hogy *Tibiscumtól* a *Tisza-Dunatoroklat*hoz egy keletről nyugatra futó vízszintes vonal képzelhető.²⁰ És ugyanazt kell mondanunk azon foliómunkáról is, mely «*Orbis Antiquus*» néven Amsterdamban 1730-ban *Wetsten* és *Smithéknél* jelent meg.²¹ Ebben is a térkép *Tibiscumot* a *Tiszától* jó messzire mutatja,²² míg hátul a magyarázó *Index* *Titullal* azonosítja.²³ E meg nem figyelt ellenmondás dacára, valamint dacára annak, hogy e nézet legfelebb csakis egy igen gyarló etymologiai érvelésre alapítható,²⁴ annyira általánossá lőn, hogy még a *lexicális* munkákba is felvétellett. Így például magáévá tette azt alexandriai *Ferrarius Fülöp* és párisi *Baudrand* Antal, *Ferrarius lexicális* nagy munkájának újabb kiadója.²⁵ Továbbá a *Zedler-féle* nagy egyetemes lexicon a múlt századból²⁶ s bizonyos dologként hirdeti azt *Kirsch* nagy latin szótára is.²⁷

Egyébiránt, ha e specialis topographiai kérdés régi geographiáinkkal foglalkozó tudósaink előtt kritikaibb figyelemben részesült volna, legott fel fogott volna tűnni, hogy Laziusnak Buno által tolmácsolt véleménye nyílt ellentétben van az ugyancsak Cluverius munkájához csatolt némely térképekkel. Maga Cluverius, kinek csak halála után közzétett földirati nagy munkája az összes történeti és politikai jelentőségében méltányolt egyetemes geographia rendszeres tárgyalásának tagadhatlanul első sikerült kísérleteit tekintendő, sem e munkája szövegében, sem az ahhoz csatolt térképen *Tibiscumot* fel nem említi. Különböző kiadásai, mint a leydeni 1627-,²⁸ 1628-²⁹ és 1641-ik;³⁰ az amsterdami 1629-,³¹ 1661-,³² 1670-,³³ 1676-,³⁴ 1697-,³⁵ 1729-³⁶ és 1733-ik;³⁷ a párisi 1635-ik,³⁸ a gvelferbyti 1686-ik,³⁹ a nürnbergi 1687-ik,⁴⁰ a wolffenbütteli 1694-ik⁴¹ és az utrechti 1701⁴² évi a hazánk területén virágzott municipiumot nem tartalmazzák s csakis Buno jegyzetei által lett e kiadások némelyikébe betolva. Azonkép semmi nyoma *Tibiscum*nak azon térképeken, melyek az amsterdami 1661-⁴³ és 1676-ik⁴⁴ évi, a nürnbergi 1687-ik⁴⁵ évi és az utrechti 1701⁴⁶ évi kiadásokhoz mellékelvük, de ott van az már a Reiskius-féle wolffenbütteli 1694-ik évi kiadás 332- és 390-ik lapjaihoz csatolt térképeken, csak hogy éppen ezeken észlelhetni azon ellenmondást, melyet Laziusnak Buno által hangoztatott állításával szemben képeznek. E térképek egyikén ugyanis *Tibiscum* ugyancsak nem Titel helyére, hanem azon pontra van téve, ahol a *Temes* (helyesben a Bega) a *Tiszába szakad* és pedig úgy a Tisza mint a Temes balpartján,⁴⁷ míg a másik térképen *Tibiscum* ugyan a Tisza balpartján, de a Temestől messze éjszakon, a becskereki tónak éjszagnyugoti irányában tűnik fel.⁴⁸ Egy harmadik térképen pedig, mely az amsterdami 1697-ik évi kiadáshoz van adva, *Tibiscum* Titellel szembe, körülbelül oda van téve, hol a Tisza a Dunába szakad,⁴⁹ és így a topographiai határozottság hiánya s a belső ellenmondás egy s azon munkában élénken ki van fejezve.

Hasonló ellenmondást, szöveg és térkép között, észlelhetni Cellariusnál is. A XVII-ik századnak ezen nem jelentéktelen tudósa a latin classikusok kézi kiadásainak közrebocsátása mellett főleg a földrajzi tudományok felélesztésére határozottan befolyt. Az ó-világról irt munkájában Dáciiáról is beszélvén, a Ptolemaeus által a Tisza és a Maros közé helyezett városok neveit homályosaknak, fekvésüket pedig éppen bizonytalanoknak mondja, miután Ptolemaeus a Maros irányát fel sem ismerve, azt a Dunába és nem a Tiszába szakadónak mondja. *Tibiscumot* ő felemlíti s állítása szerint a *Tiszatorkolathul* feküdt az,⁵⁰ de ép e nézetének ellenmondó azon térkép, mely úgy a lipcei 1701 évi,⁵¹ mint a Schwarz Konrád által 1731-ben eszközölt ugyancsak lipcei kiadáshoz van mellékelve, amennyiben ezen *Tibiscum*, mint nevezetes város a *Temesnek* (helyesben a Beganak) a *Tiszába való beszakadásához*, a *Temes* (Bega) *jobb partjára* van téve.⁵²

A Temes-Tiszatorkolathoz van helyünk téve a *Fuhrmann*-féle térképen, ámbár a hozzá való szövegben helyünk fekvése nincs meghatározva;⁵³ továbbá a *Koeler-Weigel*-féle színes abroszokon is,⁵⁴ azon különbséggel mégis, hogy a Temes torkolatának nem jobb, hanem *balfelére*,⁵⁵ bár éppen nem mondhatni, hogy e térképek is egymással ellentétben nem volnának, amennyiben azok egyikén *Tibiscum* nem a Temes balpartján, hanem a *Maros* balpartján a mai *Uj-Szeged* helyén jelenkezik.⁵⁶

Egyébiránt Cellariusra támaszkodva helyezte a *Tiszatorkolathoz* *Tibiscumot* *Schwartz* *Gottlieb* *Keresztély* is, meg nem zavartatva azon körülmény által, hogy a *Tibiscum* nevét

fentartott római fogadalmi kő a Tiszától messze a Temes és Bisztra összeszakadásánál találtatott. Ezt úgy kész magyarázni, hogy ez emlékkő a Tisza környékétől csak átvitetett a Temes-Bisztra környékére.⁵⁷ Sőt még oly író is mint *Engel* sem zavartatja magát a Bisztra-Temestorkolati kő által s a várost a *Tisza-Dunatorkolathoz* határozza, ámbár megjegyzi, hogy mások a Maros és a Tisza összeszakadásához teszik.⁵⁸ — *Blancardus* a Tisza torkolatához, annak balpartjára, tehát *Titellel szemben* határozza *Tibiscumot*.⁵⁹

Több körültekintéssel s önállóbb kritikával, bár e tekintetben éppen nem nagyobb sikerrel dolgozott *Sulzer* Ferencz József, ki *Tibiscum* fekvésére nézve behatóbb vizsgálódásokat tett. Előbocsátja, hogy Ptolemaeus hosszúsági fokkijelölései merően önkénytesek, városai minden rend nélkül összelegyítvék s a tartományra való minden tekintet nélkül felsorolják. Szükségesnek találta azért a városi névjegyzéket tartományok szerint fekvésök tekintetbe vételével előbb rendezni, mit megtévén, a sorrendben hatodik helyen felsorolt *Tibiscumra* nézve megtámadja *Griselinit*, ki azt Ptolemaeus világos tanuskodása ellenére a Tisza-Marostorkolathoz tevé, holott kétségtelen, hogy e municipium ott feküdt, ahol a Tisza a Dunába ömlik. Ugyan ez okból el nem fogadhatónak mondja azok nézetét sem, kik a municipiumot *Titelre* határozzák s szerinte mitsem bizonyít ez ő állítása ellen az a körülmény, hogy Ptolemaeus *Tibiscum* geographiai fekvését a 46—40 hosszúsági és a 44—30 szélességi fok alá esőnek mondja, ami a valósággal meg nem egyezik. E különbség csakis onnan van, hogy mindenki tetszése szerint választja az első délkört s ha ez tekintetbe vétetik, nem mondható, hogy az ő térképe a ptolemaeusival tökéletesen össze nem esnék. Igaz 40 percznyi különbség mutatkozik az ő számításaiban, de ez a Tiszának egykori nagyobb kanyarulatából magyarázandó.⁶⁰

Sulzernek ezen okoskodása mindenestre önálló vizsgálódásról tanuskodik, okadatolása azonban nem kielégítő. Hogy a Tisza 16 század előtt nagyobb körívben kanyarodott ki nyugat felé, oly felvét, melyre nézve tevőleges bizonyítékai nincsenek. Egyszerű hozzávetés az, melynek — és legyen bármily nagy is valószínűsége — mégis nem kell szükségképen a történeti valónak megfelelnie. Főbaja azonban *Sulzer* nézetének ugyan az, amely *Lazius*, *Griselini*, *Bárány* s mindazon írók véleményét is alapjában tarthatlanná teszi, kik a municipiumot a Tisza mellett keresték. *Sulzer* Ptolemaeust ép oly kevésbé értette meg, mint ezek.

Egészen más irányba indultak azok, kik a Tisza és a Maros vonalat elhagyva, belebb hatoltak Délmagyarországba s a *Temes* partjain keresték a kérdés alatt levő római gyarmatot. Összesen három pont az, mely felett véleményök megoszlott. Egyik *Temesvár* Temesmegyében, a másik *Kavarán* Krassómegyében, és a harmadik *Karánsebes*, a mai Szörénymegyében. *Temesvár* mellett nyilatkoztak *Löwenberg*,⁶¹ *Fuss*⁶² és egy századunk első tizedében irt francia Névtelen.⁶³ Ide tette azt továbbá *D'Anville* úgy szöveges,⁶⁴ mint térképi munkájában,⁶⁵ ámbár később az *Atlas Antiquus*-ához készült geographiai kézikönyvben e nézet meg van tagadva s *Mannerté* elfogadva, ki *Kavarán* mellett nyilatkozott.⁶⁶ Egész határozottsággal fogadta ezt el legujabban *Miletz János* is, kinek állítása szerint «biztos kutatók nyomán találjuk, hogy a rómaiak korában a mai Temesvár helyén, municipium *Tibiscum* állott».⁶⁷ E *biztos kutatókat* mindazonáltal *Miletz* nem említi, csak *Katanacsichra* hivatkozik, ki ezt állítólag történelmi adataival bebizonyítja; hivatkozik továbbá «Becs-kerek» című monographiámra, csak hogy hivatkozásában túlfeszíté abbéli érvelésemet, melylyel csupán csak azt akartam volt constatálui, hogy Temesvár helyén is létezhetett

egy Tibiscum, amint ezt épen Katancsich is állítja, és hivatkozik végre Böhm Lénártra, azonban szintén nem azon történetirói szigorú híúséggel, mely nélkül az állításban minden hitelünk megszűnik; mert Böhm Lénárt csak azt állítja, hogy «a szerencsétlen puskapor-fölrobbanás után Temesvárott 1859-ben... néhány római császári pénz került napfényre, melyek azt látszanak tanúsítani, hogy e vidéken egykor valami római hely feküdt»,⁶⁸ mit Miletz aztán ekként fejezett ki: «Hogy Temesvárott csakugyan római gyarmat létezett, még pedig a történelmileg hitelesen kimutatott *municipium Tibiscum*, bizonyítja több itt talált római pénz is. Így 1859-ben, egy szerencsétlen lőpor-fellobbanás alkalmával több római császári pénz került napfényre».⁶⁹ Így azonban érvelni történeti nyomozásokban még sem lehet, s Miletzet egy-maga azon körülmény is óvatosabbá tehetné volna, hogy több jeles tudós csak tartózkodva mert e kintetben nyilatkozni. Így Spruner, a geographok legalaposbika, *Temesvár* helyére tette ugyan Tibiscumot, *de kérdőjellel*,⁷⁰ s hasonlót tett, nyilván Spruner után indulva, *Rhode* az Atlasa elé bocsátott magyarázó szövegben.⁷¹ *Sprunerre* egyébiránt még meg kell jegyeznem, hogy nagyobbik földirati művében Tibiscumot *Timiscum* név alatt a Bisztratorkolathoz határozza.⁷² De *Pesty* Frigyes is, ki mindig értelmes tapintattal szokott bonyolódottabb kérdések megoldásához járulni, figyelmeztetett a számos eltérésre s csak azután gondolta nyilváníthatni, hogy «ezen ingadozás daczára mégis meglehetősen a köztudalomba átment azon eszme, hogy *Temesvár és Tibiscum közt bizonyos összefüggés létezik*».⁷³ Nézetét, eljárását azonban valamennyi közt csakis *Katancsich* igyekezett bebizonyítani. Ő az egyedüli, ki részben szintén *Temesvár* mellett nyilatkozván, nézetének némi okát kívánta adni. Hivatkozva a peutingeri tábla mértföldkimutatásaira, Ptolemaeus *Tiviscumát* Temesvár helyére határozza. Itt állottnak hirdetik azonkívül a hajdani letelepedésnek még észlelhető nyomai, és azt bizonyítja szerinte maga a kissé átalakult név is. Ellentmond azért Mannertnek, ki tévesen követte Marsiliót s Tibiscumot egy a Bisztra-Temestorkolatnál talált feliratos kő kedvéért *Kavarán*hoz tette. Ez a kő nem bizonyíthatja, hogy nem Temesvár helyén állott Tibiscum, mert gyakran távolabb helyeken is emeltek hasonló köemlékeket. Megengedi azonban, hogy *Kavarán* helyén is létezett egy Tibiscum,⁷⁴ s ez esetre *Temesvár* helyén állott a *municipium Tibiscum*, *Kavarán* helyén pedig egy *mansio Tibiscum*.⁷⁵ És e nézet az, melyet, miután Forbigernél is előkerült,⁷⁶ úgy magam,⁷⁷ mint *Szentkláray* Jenő, a «Történelmi Adattár» szerkesztésében és irásában volt buzgó munkatársam, elfogadtunk,⁷⁸ s melynek elerőtlenült visszhangja legujabban egy vidéki szakközlönyben hallatszott.⁷⁹

Ellenkezőleg ítélte *Mannert*, kinek a régi geographia terén szerzett érdemei kétség-kívül előbb valók a történeti és diplomatikai téren szeretteknél. Az a nevezetes lelet, mely a Temes és a Bisztra torkolatánál előkerült, oly kiindulási pontot nyújtott Mannertnek, minőre sokan még akkor sem mertek helyezkedni, midőn e lelet már terjedt hirre jutott. Ugyanis ott, *hol a Bisztra a Temesbe szakad*, ily feliratu követ találtak:

CORNELIAE
SALONINAE
AVG. CONIVG
GALLIENI. AVG
ORDO. MVN
TIB. DEV. NVM
MAIESTAT. EIVS

azaz: Corneliae | Saloninae | Augustae Conjugi | Gallieni Augusti Caesaris nostri | Ordo Municipii | Tibisci devoto Numini | Majestatique ejus.⁸⁰

Marsili, e követ ismertetve, annak MVN. TIB. kifejezését nem tudta mire magyarázni, miután a Temes-Bisztratorkolatnál Tibiscumot még csak sejteni sem tudta.⁸¹ Inkább *elmagyarázta* azt⁸² s vele együtt *Muratori* és *Maffei* is, kik e feliratos követ publicálták.⁸³ De többi írónknál is semmit mondó volt, amint ezt többi között Bárány is eléggé láttatja, ki e feliratot nemcsak hogy ismerte, de közölte is, és mégis csak Becse vidékére szorított Tibiscum helyfekvésére vonatkozó kombinációjával; sőt egészen futólagos elvetéssel csillag alatt majdnem curiosumként felemlíti, hogy «vannak, kik állítják, hogy Tibiscum vagy Tiviscum (tévesen Tivtscum) a Temes- és Bisztra-folyók egybeszakadásánál feküdt, Karánsebeshez éjszakra egy mértföldnyire».⁸⁴ Mannert mindazonáltal e kő feliratában döntő érvet látott arra nézve, *hogy a sokat keresett Tibiscumot a Temes partján, a Bisztra-torkolat közelében nyomozza*. Hozzájárult e körülményhez az is, hogy Kavarán táján állítólag római sánczok nyomaira talált Marsili; továbbá, hogy az ő (Mannert) számításai szerint az útméretek e ponton találkoztak, s hogy a Columna Trajánán a dákok első nevezetes városa után mindjárt egy folyó rajza kerül elő, melyet a rómaiaknak át kellett gázolniok. Mindez előtte kétségtelenné tette, hogy Tibiscum itt feküdt s viszont mindez ellentmond azok véleményének, kik a névhasználatosság által félrevezettetve, Tibiscumot a Tiszához, vagy az úgynevezett római sánczok kedvéért Temesvárhoz tették.⁸⁵

Mannertnek ezen határozott kijelentése reánk nézve egyébiránt annál jelentősb, minthogy ha csupán azon térképe után kellene indulnunk, melyet nagy geographiai munkájához mellékel,⁸⁶ a dolog iránt valóban tisztába alig jöhetnénk. E térkép délkeleti része Dáciát ugyan feltünteti, de azon *Tibiscum* s egyáltalán a többi helység geographiai fekvése oly kevés pontossággal van rajzolva, hogy minden biztos tájékoztatás nélkül maradunk. Úgy látszik azonban, hogy Tibiscum fekvése ezen mégis inkább *Temesvárnak* felel meg.⁸⁷ — Ugyanazon határozatlanság észlelhető azon másik térképén is, mely Ptolemaeus Germaniáját tünteti fel, s részben Dáciát és *Tibiscumot* is tartalmazza.⁸⁸

Egészben véve mégis azt mondhatjuk, hogy Mannertnek nézete, illetőleg a Bisztra-Temestorkolatnál talált feliratos kő tanuságára alapított nézet mellett utóbb aránylag legtöbben nyilatkoztak. A vidékre nézve a vélemények ezek között egymással ugyan megegyeztek, mert mindnyája sem a Tisza, sem a Maros mentében, sem a Temes nagyobb hosszában nem keresték többé Tibiscumot, *hanem a Temes legkeletibb részén, Kavarán és Karánsebes vidékén*, a pontra nézve azonban még ezek közt sincs összhangzat, amennyiben többen szorosán Kavaránhoz, mások szorosán a két folyó *egybeszakadási* pontjához s ismét néhányan szorosán Karánsebes helyére határozták azt, míg aztán olyanok is voltak, kik a Kavarán-Karánsebesvidékre nézve specialis ponthoz épen nem kötötték magukat. A térképirók közül felhozhatjuk *Grosshoffingert*,⁸⁹ *Bedeust*,⁹⁰ *Graffot*,⁹¹ *A. W. Möllert*,⁹² *Froehnert*,⁹³ *Meyert*,⁹⁴ *Kiepertet*,⁹⁵ *Goosst*,⁹⁶ *Aschbachot*,⁹⁷ *Tormát*,⁹⁸ az írók közül pedig *Bischoffot* és *J. W. Möllert*,⁹⁹ *Funkét*,¹⁰⁰ *Reichardot*,¹⁰¹ *Sicklert*,¹⁰² *Froehnert*,¹⁰³ *Vasst*,¹⁰⁴ s egy másik (névtelen) magyar író,¹⁰⁵ továbbá *Kanitzot*,¹⁰⁶ *Dierauert*,¹⁰⁷ *Roeslert*,¹⁰⁸ *Filtschet*,¹⁰⁹ *Aschbachot*¹¹⁰ s legujabban *Goosst*.¹¹¹ *Ilic Luca*, a kritikai érvelésben nem több mint dilettans, *Karánsebes* helyére tevő Tibiscumot,¹¹² s ezzel azonosítja azt *Böhm Lénárt* is újabb kiadásu magyar munkájában, egészen elejtve az első német kiadásban felállított véleményét. Ámbár azonban ez újabb dolgozatában

ismételten is kijelenti, hogy *Tibiscum* egyenlő *Karánsebes*,¹¹³ úgy mégis egyik jegyzetében e véleményét ismét annyiban módosítja, amennyiben a peutingeri tábla alapján szorosabban a Bisztra és Temes összefolyásához teszi.¹¹⁴ Egynek veszi *Karánsebes* *Rotteck* is,¹¹⁵ de *Ackner* és *Müller* a Bisztra-Temestorkolatot mondják *Tibiscumnak*.¹¹⁶ *Mommsen* ellenben egyik helyt sem Karánsebesre, sem Kavaránhoz, hanem szorosán a Bisztra-Temestorkolathoz teszi a municipiumot¹¹⁷ és ezt pontosan feltünteti ama térképén is, mely Kiepert által rajzolva, a *Corpus Inscriptionum*hoz mellékelve lőn.¹¹⁸ Másik helyt azonban már ő is ellenkezésbe jó sajátmagával, mert *Tibiscum*ot *Karánsebesre* magyarázza,¹¹⁹ ami mégis — úgy látszik — csak figyelmetlenségből történt meg rajta. Amaz első véleményére támaszkodva egészen az ő nyomdokain halad *Detlefsen* tanár¹²⁰ míg ellenkezőleg *Desjardins* a peutingeri táblának francia szöveggel commentált legújabb kiadásában a római várost *Karánsebes és Kavarán közt* állottnak mondja.¹²¹

És így futólagos áttekintetet nyertünk azon érdekes vitáról, mely a hazai és a külföldi tudósok egész seregét foglalkoztatta, s mely vita leghívebben mutatja, hogy e tér, régi geographiánk tere, mennyire elhanyagolt. Legyen e körülmény ösztön a mulasztás jóvátételére.

Jegyzetek I-hez.

¹ Ez utóbbira nézve lásd e munkát: *Descrittione di tutto'l mondo terreno al più moderno stile del nostro tempo ei moderne tavole di geografia*. Con espositione ampissime dell' Excellent. Sig. Gio. Ant. Magini Padovano. Tradotte dal R. D. Leonardo Cernoti Vinitiano. In Venetia M. DCCVII. pag. 197. — Azonkívül: *Atlas Minor Gerardi Mercatoris* a L. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus et illustratus, denuo recognitus, additisque novis delineationibus emendatus. Amsterodami. Ex officina Joannis Jaussonii. 1634. pag. 552.

² *Pannonia Illyricum et Quadorum*. Pozsony 1751. Tab. III. Mellékelve alábbi munkájához.

³ *Tibiscum ad Tisianum. Introductio in Geographiam Hungariae antiqui et medii aevi*. Pozsony 1751. pag. 17.

⁴ *Tibiscum urbs apud Szegedinum ulteriore in ripa investigaveris. Pannonia veterum monumentis illustrata, cum Dacia Tibiscana*. Lipse 1770. pag. 41.

⁵ *Tibiscum, welche letztere da gestanden, wo der Fluss dieses Namens die Marosch aufnimmt. Versuch einer politischen u. natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen u. Gelehrte*. Wien, 1780. I. köt. 5. l. S aztán: In Dacia riparia am Zusammenfluss der Marosch und Theiss. U. o. 281. l.

⁶ *Tibiscum, welche letztere da gestanden, wo der Fluss dieses Namens die Maros aufnimmt*, szóról szóra úgy mint Griselini. *Geschichte des Temeser Banats*. Leipzig, 1861. I. Th. 8. l.

⁷ *Tibiscum, welches letztere an der Mündung der Maros in die Theiss gelegen. Geschichte des Temeser Banats*. Nagy-Beeskerek, 1861. (Hamisitott új czimlappal is mint Zweite Ausgabe. Pest, 1872.) 13. l. Különben jegyzet alatt, Bárány nézetére reflectálva, mondja: Über die eigentliche Lage dieses Ortes gehen verschiedene Meinungen. U. o. ** jegyz.

⁸ Die ehemalige römische Freistadt *Tibiscum* aber — írja ő — nannte sich *Sunad*, von ihrem Wiederhersteller, einem Herzoge, der den Theil der Provinz von der Marosch bis über Horom beherrschte. *Versuch einer politisch. u. natürl. Gesch. des tem. Banats*. 14. l.

⁹ Böhm szórul szóra reproducálja Griselinié. *Gesch. des Tem. Banats*. I. 21—22 ll. — Schwicker a szövegben hasonlóképen. *Gesch. des Tem. Banats*. 27. l.

¹⁰ «Diese Ansicht Griselini's — írja ugyanis — bekämpft Bárány, indem er den Namen *Sunad* (eigentlich meint er *Csanád*) für *Morisseum* in Anspruch nimmt. Immerhin bleibt es eine offene Frage, wo das eigentliche *Tibiscum* gestanden, und ob nicht das heutige *Szanád* rechtliche Geltung auf die alte Römerstadt hat, und dennoch Griselini nicht so ganz Unrecht hätte. Der Name *Sunad* (*Szanád*) klingt echt slavisch.» Aztán vigasztalja magát: «Viel Worte über diese Sachen sprechen, lohnt sich kaum der Mühe, indem das ehemalige Sein einer bedeutenden römischen Niederlassung an der Theiss unanfechtbar dasteht, obwohl über deren Lage nicht bestimmtes entschieden werden kann.» I. k. 27—28. ll. ** jegyz.

¹¹ *Atlas Antiquus D'Anvillanus*. Norimbergae 1782. *Orbis Romani pars orientalis*.

¹² *Der Donau Strand*. 1664. 91. l.

¹³ «A történetbuvárok közt, — írja — vita folyik az iránt, micsoda városra s milly vidékre kellessék helyezni, a hajdani *Tibiscum* nevű romai várost? Ptolemaeus és Strabo a Maros torkolatához utasítanak, s Griselini ezek nyomán azt adja — elé: miszerint e város, Gallienus romai császár idejében, neje *Cornelia Salonina* kedvezése által, helyhatósági jogokat nyert.» Továbbá így folytatja: «az avarok uralkodása alatt, *Zambara* — a mai Temesvár romai neve, — *Begvei-* (*Begei*) nevet viselt a *Bege*-folyótól, *Morisseum* a *Marostól*, *Csanád* illy nevű hősötől, ki ezt bírta. A régi romai szabad város *Tibiscum* azonban, *Sunad*nak neveztetett, helyreállítójától, egy hercegtől, ki e tartomány egy részét, *Marostól* *Horomig* bírta; s ennek egyik unokája, parancsolt e részeken akkor, midőn a magyarok *Árpád* alatt bejöttek. Itt több tévedés is tűnik föl. *Morisseum* nevezteték *Sunad*nak,

helyesben Csanádnak, nem Tibiscum; és Csanád birt ugyan sokat e tájakon, de nem akkor élt, midőn Griselini állítja, hanem sz. István alatt . . . De bár mikint neveztetett is később Tibiscum; itt az a kérdés: hol feküdt az? Strabo stb. szerint, a Maros torkolatánál. Azonban Birken Zsigmond 1664-ben kiadatott «Der Donau Strand» című 184 lapnyi képes munkájának 91-ik lapján azt állítja: hogy Becse Tibiscum nevet is viselt. E helyen sokat kell figyelembe venni. Szegednél a torkolatnál, alig lehet a mocsárok közt hatalmas romai gyarmat. Majd a Maros egy része, hajdan ama széles éren, egész *Becséig* kalandozott, s a Maros egyik ágának szinte torkolatát képezé. Továbbá az Aranka folyó is, a Maros egyik ágát tette, s a mostani Padé alatt a Tiszába ömlött. Ezen arankai ágtól, nem igen meszére fekszik a mai Szanád. *Mind ezeket fontolóra véve, hajlandók vagyunk a régi Tibiscumot, a mai Becse téreire helyezni inkább, mint Tápé tájára.* És ha Szanád is, — most torontáli derék helység, — egykoron talán Csanádtól vette volna nevét, Strabo s Ptolemaeus állításai valószínűnek be.» *Torontáldérmegye Hajlana.* Budán, 1845. 59—61. ll.

¹⁴ *Claudii Ptolemaei Alexandrini Liber Geographiae cum tabulis et universalis figura et cum additione locorum quae a recentioribus reperta sunt diligenti cura emendatus et impressus.* A címlap a nyomatásnak sem helyét sem idejét nem viseli magán, de a kiadást ismerve mondhatom, hogy az Velenczében 1511-ben került ki sajtó alól. A muzeumi könyvtárban Aut. Graec. alatt van regisztrálva.

¹⁵ *Tibiscum Ptolemaei ad eius nominis fluvii ostium, quo is Danubio miscetur, infra Albam Graccam, in eo hodie loco est deserta praepositura: antiquae vocis primam syllabam retinens Titul. (Commentariorum Reipub. Romanae, illius in ceteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim.* Baseli kiadás (1550.) Lib. XII. cap. I. pag. 1089. A Majna melletti frankfurti kiad. (1598.) pag. 923.)

¹⁶ *Tibiscum, quod Lazio Titul (igy), jegyzi meg Buno. L. Philippi Cluverii Introductio in universam Geographiam tam veterem, quam novam, olim studio et opera Johannis Bunonis . . . multis locis emendata memorabilibusque illustrata nec non XLVI. tabulis geographicis melioribus aucta; jam vero non solum notis interspersis, sed et sub calcem in specie adjectis auctior atque emendatior edita a Joh. Friderico Heckelio. Guelferbyti M.DC.LXXXVI. Cap. XVIII. pag. 409.*

¹⁷ *Philippi Cluverii Introductio in omnem Geographiam veterem aequae ac novam stb. curante Johanne Reiskio. Wolfenbüttelae. Anno MDCXCIV. Cap. XVIII. pag. 407.*

¹⁸ *Philippi Cluverii Introductio stb. Heckel és Reiskius jegyzeteivel Buno alapján. Amstelodami. Apud Joannem Wolters. MDCXCVII. Cap. XVIII. pag. 379.*

¹⁹ *L. Claudii Ptolemaei Geographiae Libri octo Graeco-latini. Latine primum recogniti et emendati cum tabulis geographicis ad mentem auctoris restitutis per Gerardum Mercatorem. Jam vero ad Graeca et Latina exemplaria a Petro Montano iterum recogniti et pluribus locis castigati stb. Jodocus Hondius excudit sibi et Cornelio Nicolai, in cujus officina prostant, Francofurti, 1605. pag. 76.*

²⁰ *L. Europae Tabula IX. ugyanazon kiadásban.*

²¹ *Orbis Antiqui Tabulae geographicae secundum Cl. Ptolemaeum cum indice philologico absolutissimo omnium locorum, montium, fluminum ect. accuratissime indicante; in usum Geographiae veteris studiosorum Amsteladami apud R. et J. Wetstenios et Guil. Smith. MDCCXXX.*

²² *U. o. Tab. IX. Europae. Continens Daciam, Misiam, Thraciam ac Macedoniae partem.*

²³ *Tibiscum — olvassuk ott — Titul, teste Lazio, oppidum Hungariae Transdanubianae.*

²⁴ *Mit nyilván maga Lazius is érint fentidézett szavaiban. De történeti térképeinken is előkerül Titul mint Titzium, melyből úgylátszik a Tibiscum ki lőn sajtolva. V. ö. Historisch-Geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die neueste Zeit. Von dr. Karl v. Spruner. Zweite Auflage. Gotha: Bei Justus Perthes. 1854. Ungarn: Nr. II.*

²⁵ *Tibiscum, — mondatik ebben — Titul teste Lazio, oppidum Daciae in Jazygum confinio ad Tibiscum fluvium, in Hungaria Transdanubiana, Acuminco finitimum, inde 4 leucis in Boream Segedinum versus, a Tauruno urbe 6. Locus nunc cum prepositura. L. Novum Lexicon Geographicum, in quo universi orbis urbes, regiones provinciae stb. descripta recensentur. Illud primum in lucem edidit Philippus Ferrarius Alexandrinus. Nunc vero Michael Antonini Baudrand Parisinus. Patavii, M.DC.XCVII. Tom. II. pag. 231.*

²⁶ *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden stb. Halle u. Leipzig 1739. (Johann Heinrich Zeller kiadásában) XLIV. köt 442. lapon: Titul, Tibiscum, eine kleine befestigte Stadt in Ober-Ungarn, an der Teisse, wo dieser Fluss in die Donau fällt, 4 Teutsche Meilen von Griechisch-Weissenburg.*

²⁷ *Cornu-Copiae. Ad vocem: Titul, s l. azt Sulzernél is: Geschichte des transalpinischen Daciens. I. 185.*

²⁸ *Introductio in universam Geographiam stb. ad Illustr. et Ampliss. Dominicum Molinum patritium et Senatorem Venetum. Lugdani Batavorum. Ex officina Elzeveriana. MDCXXVII. 16-od rét kiad. jegyzetek nélkül.*

²⁹ Nagyobb 16-od rétbén hasonló című kiadás. *Lugd. Batar.* Ex officina Jacobi Marci 1628. Szintén jegyzetek nélkül:

³⁰ Hasonló kis 16-od rét. *Lugd. Batar.* apud Elzevirios. 1641. Jegyzetek nélkül.

³¹ Hasonló kis 16-od rét. *Amstelod.* apud J. Hondium 1629. Jegyzetek nélkül.

³² Hasonló nagyobb 16-od rét. *Amstelodami.* Ex officina Elzeviriana. A° 1661.

³³ Hasonló kis 16-od rét. *Amstelodami,* apud Elzevirios. 1670. Jegyzetek nélkül.

³⁴ *Amstelodami* apud Jaussonio Waesbergios Anno MDCCLXXVI. Jegyzetek nélkül.

³⁵ *Amstelodami* apud Joannem Wolters. MDCXCVII. Jegyzetekkel.

³⁶ Bruzen de la Martinière-féle kiadás. *Amsterd.* 1729.

³⁷ Ez évi német kiadás.

³⁸ Kis 16-od rét kiad. *Parisiis* apud Michael'em Soly sub signo Phoenicis Petrum Billaine sub signo bonae fidei 1635. Jegyzetek nélkül.

³⁹ *Gvelferbyti.* M.DC.LXXXVI. Jegyzetekkel.

⁴⁰ *Mundus Chartaceus, sive Geographia totius mundi accuratissima Cluveriana* című német kiadás. Nürnberg 1687. Jegyzetek nélkül.

⁴¹ Reiskius-féle kiad. *Wolffenbüttelae.* Anno MDCXCIV. Jegyzetekkel.

⁴² Nagyobb 16-od rét kiad. *Trajecti ad Rhenum* apud Guiliehmum Broedelet, MDCCI. Jegyzetek nélkül.

⁴³ *Moesiae et Daciae Tabula* continens una Poloniam, Russiam nigram etc. Ugyanitt egy másik térkép is van: *Pannonia et Illyricum* Dacia részletével.

⁴⁴ *Daciarum, Moesiarumque vetus Descriptio.* Az említett kiad. 95. lapjához csatolva.

⁴⁵ E térkép ugyanolyan, mint az előbbi.

⁴⁶ E térkép is u. o. mint az előbbiek. Pannonia térképe is olyan mint fentebb.

⁴⁷ *Daciarum, Moesiarum et Thraciae Vetus et Nova Descriptio.* Ad pag. 390.

⁴⁸ *Veteris et Novae Pannonia (igy) et Illyrici Descriptio.* Ad pag. 332.

⁴⁹ *Daciarum, Moesiarum et Turciae Vetus et nova Descriptio.* Id. kiadásban Tab. XXXI.

⁵⁰ Obscura nomina sunt, quae Ptolemaeus inter Tibissum et Rhabonem habet, Dierna, Lizisis, Argidava, Zurobara et positio plane incerta, quia nec Rhabonis confluentes Ptolemaeus cognovit, quos perperam in Danubium deduxit, quum ille Tibisso fluvio misceatur. *Prope confluentes eius fuit Tibiscum Ptolemaei,* quod etiam in Tabula Peutingeriana *Tiuisci* nomine exstat. L. *Notitia Orbis antiqui, sive Geographia plenior, ab ortu rerum publicarum ad Constantinorum tempora orbis terrarum faciem declarans.* Christophorus Cellarius ex vetustis probatisque monumentis collegit, et novis tabulis geographicis, singulari cura et studio delineatis, illustravit. Alteram hanc editionem annotationibus varii generis partim e scriptis veterum, partim e recentiorum observationibus illustravit et auxit L. Jo. Conradus Schwartz. Lipsiae. Apud Joh. Friderici Gleditschii, B. Fil. 1731. Tom. I. Lib. II. Cap. VIII. Sect. IV. § xc. pag. 478. — A lipcesei 1701-iki kiadásban pedig Tom. I. Lib. II. Cap. VIII. pag. 598.

⁵¹ *Pannonia, Moesia, Dacia, Illyricum.*

⁵² U. o.

⁵³ *L. Allgemeine Kirchen- und Weltgeschichte von Oesterreich.* Abgefasst v. Mathias Fuhrmann. Wien 1769. pag. 40.

⁵⁴ *Descriptio orbis antiqui in XLIV tabulis exhibita a Jo. Davide Koelero hist. et polit. PP. Altdorfino studio atque opera Christophori Weigelii,* Norimbergae (évszám nélkül).

⁵⁵ Ld. u. o. Tab. 43. *Scena historiarum occidentalis quinti saeculi p. n. Chr. in qua Imperii Romanorum Barbarorum status sistitur accurate.* Curante Christophoro Weigelio, Norimbergae. Ugyancsak így jó az elő a következő hasonfeliratu 44-ik táblán is.

⁵⁶ U. o. Tab. 20. *Regiones Danubianae Pannoniae Daciae Moesiae cum vicino Illyrico,* studio Christoph. Weigelii, Norimbergae.

⁵⁷ Nunc de iis — írja ő — qui hoc ipsum monumentum dedicarunt, despiciemus. Designantur illi his vocibus atque notis: *ORD. MVN. TIB.* Haesitavi ab initio, annon hic denotetur *Ordo municipii Tiberiopolis.* Deprehendi enim, duo maxime loca huius nominis in Geographia occurrere: alterum in Phrygia magna ad ortum Caystri fluvii; alterum Triballorum in Thracia, in confinio Mysiae inferioris . . . Taceo, reperiri etiam *Tiberiacum,* a Tiberio Augusto dictum, et in territorio Rauennate situm; atque aliud *Vbiorum,* in Germania inferiori; itemque ipsam Ratisbonam a quibusdam *Tiberinam,* siue Augustam Tiberii, olim dictam esse, putari. At enimvero, cum istas *Tiberiopolis* propter denominationem magis ad tempora Imperatorum Orientis, adeoque Gallieni aetate inferiora, referendas putem, cumque etiam cetera loca a Tiberio, Augusti successore, denominata,

ab eo loco, in quo hoc monumentum est inuentum, paulo sunt remotiora; *uerisimillimum mihi videtur, hic denotari municipium Tibisci, quod, observante iam Cellario, fere ad confluentes Tibisci fluvii, situm fuit: cuius opidi iam mentionem fecit Ptolemaeus: et quod etiam Tiuisi nomine notatur in Tabula Peutingeriana . . . Et quamuis iam lapis iste non amplius ad confluentes Tibisci, sed non procul inde ad confluentes Temis et Bistrae, fluviorum, reperiatur: facilius tamen illum eo transferri potuisse, existimamus.* Fieri uero potuit, ut, cum Salonina fortasse maritum in Pannoniis bella gerentem secuta Tibisci aliquantisper substitit, eius honori, Ordo huius municipii hoc ipsum monumentum consecrarit. (*Christiani Gottlieb. Schwarzii Profess. Publ. in Acad. Altorfina Miscellanea Politioris humanitatis, in quibus vetusta quaedam monimenta et variorum scriptorum loca illustrantur.* Norimbergae, 1721. Cap. I. §. VIII. pp. 19—20.)

⁵⁸ *Tibiscum ad confluum Danubii et Tibisci*, ab aliis Marusii et Tibisci, ponitur. Existentia ejusdem nititur Ptolemaeo et tabula Peutingeriana, nec non inscriptione ad confluum Bistrae et Temessii fluuioli inventa apud Griselinum. (*Engel: Commentatio de Expeditionibus Traiani ad Danubium.* Bécs. 1794. pag. 240.) Másutt mondja: Cum autem Ptolemaeus Tibiscum ad Danubii et Tibisci confluum ponat sub 46° 10' longitudinis stb. (U. o. pag. 230.)

⁵⁹ *Europa antiqua cum finitimis Africae et utriusque Asiae regionibus.* Nicolaus Blancardus historicus ad lucem aevi veteris delineabat.

⁶⁰ Panaszkodik afelett: «dass der einzige besondere Geschichtschreiber, den wir vom ripensischen Dacien, oder vom temeswarer Banate haben, Herr Franz Grisellini, in seiner ganz neuen banater Geschichte, wider das ausdrückliche Zeugniß des Ptolomäus, dem zufolge die Stadt *Tibiskum* an dem Ausflusse der Theiss in die Donau gestanden (*Tibiscus fluvius in Carpato monte nascens — tandem juxta Tibiscum urbem in Danubium influens*), dennoch in mehreren Stellen, und, bald sollte man glauben, dem Ptolomäus gleichsam zum Trotz, behaupten will, dass *Tibiscum* da, wo die Marosch in die Theiss fällt, gelegen habe.» Azután folytatja másutt: «Ich habe schon oben meine Befremdung an den Tag gelegt, und kann sie itzt zum zweitenmale nicht zurückhalten, dass Herr Grisellini, wider das ausdrückliche und schon angeführte Zeugniß des Ptolomäus, in mehreren Orten seiner neu herausgekommenen Geschichte des temeswarer Banats vorgegeben, und sogar zum Beweise dessen auf eben den Ptolomäus sich berufen hat, dass die römische Municipalstadt *Tibiskum* am Zusammenflusse der Marosch und Theiss gelegen habe, wo er doch eben daselbst wieder eine andere Stadt, die er *Morisenum* nennet, deren Ptolomäus doch gar nicht gedenket, dahin setzt. Die Gründe, die diesen sonst sehr belesenen Verfasser zu dieser sich widersprechenden Meinung verleitet haben mögen, will ich hier nicht auf die Wagschale legen. Ich habe auch nicht Zeit zu untersuchen, warum der heutige Marktflecken *Titul*, der jenseits in dem Winkel der Bodroger Gespanschaft an dem Ausflusse der Theiss liegt, in den lateinischen Wörterbüchern für die Stadt *Tibiskum* ausgegeben wird. (p. Kirschii Cornu Copiae. Voce Titul.) So viel ist nach der oben ausgesetzten Stelle des Ptolomäus gewiss, dass *Tibiskum* in Dacien, folglich diesseits der Theiss, und zwar da, wo er sich mit der Donau vereinigt, gelegen hat. Dieser Stadt weiset Ptolomäus den 46 Gr. 40 M. der Länge (wir wollen einstweilen nur bey der Länge bleiben) an, und die Stadt *Dinogetia*, bey welcher der Pruth in die Donau fällt, bringt er unter den 53 Grad der Länge.

Hieraus folget unleugbar, dass nach den Ptolomäischen Beobachtungen ganz Dacien vom Ausflusse der Theiss bis zum Ausflusse des Pruthes mehr nicht als 6 Grade 20 Minuten enthalten habe.

Eben so viel, und weder mehr noch weniger beträgt diese Länge auf meinen Karten, auf welchen ich die Walachey bey Orschawa unter dem 41 Grade angefangen habe; und hierin falls waltet zwischen meiner und der ptolomäischen Berechnung kein anderer Unterschied ob, als dass die Stadt *Tibiskum* bey mir unter dem 39 Gr. 40 M. und *Dinogetia* d. i. Reune oder Galatz unter dem 46 Gr., mithin um 7 Grade weiter westwärts lieget. Nun wissen wir ja aber schon, dass dieser Unterschied von dem verschieden genommenen ersten Mittagszirkel abhänget, den ein jeder nehmen kann, wo es ihm gefällt. Mithin ist die ptolomäische Eintheilung bisher noch mit mir vollkommen übereinstimmig. stb.»

«Von dem 41 bis 39 Gr. 40 M. — folytatja aztán — unter welchem die Theiss in die Donau fällt (höre ich jemanden murmeln) ist nur 1 Gr. 20 M.; wo bleiben dann die übrigen 40 M. zur Ausfüllung der vollen zween Grade, die ich oben mit Herr Grisellini dem temeswarer Banate, oder dem ripensischen Dacien angewiesen habe? Antwort: sie bleiben in der Erweiterung, in der Bucht, den die Theiss hinaufwärts in der Gegend bildet, wo der Mörisch u. der Kreuzsch sich mit der Theisse gatten; denn dort kann man auf der Karte sehen, dass diese ripensische Provinz um ein merkliches weiter wird, u. sich wenigstens bis gerade unter den 39 Grade erweitert.» Épen ezért kell szerinte a «temesi Bánság» fekvését Grisellini mappáján képezetben odább mozdítani.

(*Geschichte des transalpinischen Daciens.* Wien. 1781. I. köt. 28. 184 s kk. II.)

⁶¹ Löwenberg a térképen.

⁶² In urbibus *Tibiscum* (Temesvár) írja Ő. L. *Antiquitates Romanae*, Compendio, lectionum suarum in usum, enarratae a J. D. *Fuss*, in universitate Leodiensi P. O. Editio tertia. Leodii, 1836. pag. 22.

⁶³ *Géographie Ancienne et historique composée d'après les cartes de D'Anville par L. B. D. M.* Paris 1807. pagina 455.

⁶⁴ *Tibiscus* — írja Ő — ou conduit une voie romaine en partant de Viminacium, est *Temesvar*. *Géographie Ancienne Abrégée* par M. D'Anville. Paris 1768. i. 314—315.

⁶⁵ A *Géographie Ancienne Abrégée*-hez mellékelt *Orbis Romani Pars Orientalis* című m. dccc. lxxiv-ben készült térképen, mely Dáciaát is elötünteti, *Tibiscus* az egyedüli helység, mely előjő. Fekvése a Temes folyó jobb partján van, tehát a mai *Temesvárnak* megfelelő. Az ugyanott levő másik térkép, az *Orbis Veteribus Notus* Dáciaát ugyan feltünteti, de a topographiát teljesen nélkülözi s *Tibiscum* sincs felvéve.

⁶⁶ In Dacien selbst sind nachfolgende Städte merkwürdig: *Tibiscum* Ptolem. *Tiviseum* Tab. Theodos. Man darf sie nach Mannert nicht in *Temesvar* suchen, sondern bey den Flecken *Cararan*, westlich der Vereinigung der *Temes* und *Bistra*. I. *Handbuch der alten Erdbeschreibung* von J. B. d'Anville, zum Gebrauch seines *Atlas Antiquus* in zwölf Landkarten verfasst. Neue umgearbeitete Auflage von A. H. Heeren. Nürnberg. 1800. i. Th. x. Cap. 9. §. 348. l.

⁶⁷ *Történelmi és régészeti Értesítő*. A délmagyarországi történelmi és régészeti társulat közlönye. Szerkesztik *Janky Károly* és *Miletz János* tanárok. Temesvárott, 1875. i. évf. 7. l. Azonkiv. l. u. o. 35. l.

⁶⁸ *Délmagyarország külön történelme*. i, 367. l. ¹²) jegyz.

⁶⁹ *Tört. és régészeti Értesítő*. i, 8.

⁷⁰ Dr. K. von Spruner's *Historisch-Geographischer Schul-Atlas des Gesamtstaates Österreichs von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*. Gotha: Justus Perthes. 1860. I. tábla.

⁷¹ *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neueren Geschichte* von C. E. Rhode. Neunte Auflage. Glogau, évszám nélkül. 4. lap. A térképek egyikén sem fordul elő *Tibiscum*.

⁷² *Atlas Antiquus*. Karoli Spruneri opus tertio edidit *Theodorus Menke*. Gothae: Sumtibus Justi Perthes. Anno m dccc lxxv. No. xxiii. *Pannonia, Illyricum, Dacia, Moesia, Thracia, Macedonia, Epirus*.

⁷³ *A temesi Bánság monographiái*. Közzétéve Csengery *Budapesti Szemle*-jében. XLIV. és XLV. füzet. 225. l.

⁷⁴ *Tiuisco* x insignia municipii; Vels. *Tiuisco* x. Ptolemaeo, *Τιβίσκου*, *Tibiscum*; lapis apud *Marsilium*, ad *Temisch* et *Bisztra* amnium confluxum, *Corneliae Saloninae* Aug. Gallieni coniugi, ordo MVN. TIB. Danuileo, *Tibiscus*, situ urbis *Temisvár*. Mannert apud *Kavaran* vicum, *Marsilium* non recte secutus, ponit; oblitus, aliud in *Tabula Tibiscum*, alio itinere, exprimi, cui *Τιβίσκου*, rectius *Τιβίσκου*, Ptolemaei respondeat. Inscriptio ibi reperta non obstat; nam saepe in remotioribus etiam locis id genui lemmata ponebantur, et haec etiam *Tibiscum* iura municipii habere potuit. Proinde hoc *Tabulae Tibiscum* *Temesvaro* nemo abstulerit. Adde viae terminum, quem *Tabula* exprimit, qui manifesto indicet, ulteriore aetate, qua *Tabula* est confecta, Romanis non paruisse. Nam fossae, *Aradum* et *Tokaium* versus, quas *Marsilius*, alique notant, posteriori tempore sunt percussae. Videntur etiam in *Temesvaro* vestigia municipii veteris superesse, vocabulo paullisper inflexo. Hoc erat *Tabulae* iter per *Daciam Traiani* primum. (*Orbis Antiquus*. pag. 372—73.)

⁷⁵ *Tiuisco* XIII. sic Vels. Ad vicum *Kavaran*, *Marsilio Kavaran*, ad quintum supra *Bisztrae* cum *Temesio* confluxum lapidem, ubi praesidii veteris vestigia deprehendit *Marsilius*, pertingit mensura. Mannert haec *Tiuiscum* huius itineris recte statuit, sed cum *Tiuisco* municipio itineris prioris perperam commissum. Haec quippe mansio erat, diversa regione sita, illud municipium. Lapis apud confluxum memoratum repertus, ad municipium spectat; *Tiuiscum*, mansio, profecturis in *Daciam* interioriorem praebebat hospitium, praesidio militari, viae illi tuendae, munitum. Aberant haec bina eiusdem vocabuli oppida, ab amne, cui adiacebant, cognominata, mill. geogr. novem, seu M. P. XLV. Utrum spatium hoc via quaequam tum iam instituta fuerit, ex *Tabula* colligi nequit: nullus quippe in ea viarum nexus exprimitur. Ut censere liceat, aut haec loca itineri faciundo minus tuta fuisse aut vias nondum perfectas, ut usui servire valerent. (*Orbis Antiquus*, et *Tabula Itineraria*, quae *Theodosii Imp.* et *Peutingeri* audit, ad *Systema Geographiae* redactus et *Commentario illustratus* opera. P. Math. *Katancsich*. Pars I. Budae m dccc xxiv. pag. 374.)

Ugyane nézetet fejezi ki *Katancsich* egy később megjelent művében is, határozottabban mégis a *Karánsebes* helyén állott *mansio Tibiscum* mellett nyilatkozva: «Apud confluxum *Temes* et *Bisztra* amnium — írja Ő — reperit *Marsilius* epigraphen, quam *Corneliae Saloninae* Aug. Gallieni coniugi, ordo MVN. TIB. dicarat, devotus *Numini Maiestatique* eius. Habet *Tabula*, situ *Temesvari*, *Tiuisco*, cum insignibus municipii. Ptolemaeo *Τιβίσκου*, *Tibiscum*, situ idoneo, et expressione recta, cuius priorem syllabam lapis confirmat. Est in *Tabula* mansio

Tiuisco, Ptolemaeo *Τῖρσζον* pro *Τεβσζον*, oppido *Karansebes* respondens, ubi Marsilii epigrapha reperta; sed vocabulum municipii isthuc non spectat. Ut videas, plura eiusdem nominis loca hoc Daciae tractu fuisse. Danville alterum illud recte posuit, cui Tibiscus, alterum praeteriit. Ptolemaei Tiriscum longe inde in oppido Torotzkó, prope Tordam, cum Hasio statuit. (*Istri Adcolarum Geographia vetus*. Budae 1827. Pars II. pag. 293.)

⁷⁶ *Tibiscum* ein röm. Municip. am Fl. *Tibiscus*, bei *Temesvar*. Jegyzetben pedig: Mannert, Reichard u. Sickler identificiren dieses *Tibiscum* mit dem weiter unten genannten, das doch die Tab. Peut. u. der Geograph Rav. ausdrücklich davon unterscheiden u. glauben, dass sich beide bisher angeführte Strassen hier vereinigt hätten, während die letztere sich über die folgenden Orte weiter gegen Nordost fortgesetzt habe, was aber gleichfalls der Tab. Peut. widerspricht. S aztán: *Tiviscum*, beim Ge. Rav. *Tibis*, jetzt Ruinen bei *Kavaran* an der Vereinigung der Flüsse Temesz u. Bistra. (*Handbuch der alten Geographie* aus den Quellen bearbeitet von Albert Forbiger. Leipzig 1848. III. Bd. pag. 1107.)

⁷⁷ «Csak arra kell emlékeznünk, hogy . . . a Temest régente Tibiscusnak nevezték, egy emellett feküdt római telepnek tehát minden valószínűséggel Tibiscumnak kellett hivatnia. A Tibiscum nevét csakugyan fentartotta számunkra egy a Bisztra és a Temes összefolyásánál talált római emlékkő, s noha az újabb archeologiai nyomozások folytán a Tibiscumot a tudósok nagyobb s tekintélyesb része a mai Kavaran, krassómegyei falu helyére teszik, úgy mégis mi sem teszi időtlenne a felvétet, hogy egykor Temesvár is Tibiscum volt, ha el nem felejtjük, hogy Katancsich egy mansio és egy municipium Tibiscumot különböztet meg.» *Történelmi Adattár*. I. 409—411. II.

⁷⁸ «Nem osztjuk Griselin, Bárány és mások nézetét, kik . . . Becsében a theresianumi könyvtár ariosti kéziratai közt feltalált régi márványvéset másolata alapján a *Tibiscum* nevű ősi municipalis várost vélik feltalálhatni. Szorgosb egybevetések és néhány történelmi tekintélylyel eziránt folytatott értekezéseink meggyőztek minket a Tab. Peutingeriana helyességéről, mely e coloniat Karansebes közelére, s miként Böhm közelebb meghatározza, a Bisztra és Temes összefolyásához helyezi, amint e legelfogadhatóbb combinatiót Marsigli és Muratori után maga Katancsich is . . . védelmezi. Helyes továbbá Pesty Frigyesnek a «Budapesti Szemlé»-ben közzétett tanulmánya is, melyben több adat sarkalatán egy Tibiscum Temesvárra is helyeztetik, miből két Tibiscum létezése bizton elfogadható.» *Történelmi Adattár*. I, 298—299. II.

⁷⁹ «De ezen körülmények — írja Miletz — sem czáfolják meg azon feltevésünket, hogy egykor Temesvár is Tibiscum volt; mintán hiteles történelmi adatok tanuskodnak arról, hogy vidékünkön két Tibiscum létezett, egy mansio Tibiscum és egy municipium Tibiscum. Az előbbi a Bisztra s Temes összefolyásánál a mai Kavaran falu területén feküdt; mit római emlékmáradványok is csallhatatlanul bizonyítanak, ugy a *peutingeri* térkép is ide utal; míg az utóbbi a mai Temesvár helyén létezett.» (*Tört. és régész. Értesítő*. I, 7.)

⁸⁰ A régi márványfelirat másolata a theresianumi könyvtár ariosti kéziratai között találtatik. Közölte: Griselin: *Versuch einer politischen u. natürlichen Geschichte des temeswarer Banates*. I. 280. — Marsili: *Danubius Pannonico-Mysius*. Tom. II. Tab. LVI. — Mannert: *Res Trajani Imperatoris ad Danubium gestae*. Norimbergae. 1793. pag. 28. — Schwarz: *Miscellanea politioris humanitatis*. Cap. I. Tab. I. Fig. 2. pag. I. — Maffei in *Appendice Musei Veronensis*. — Katancsich: *Istri Adcolarum Geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata* a P. Math. Petro Katancsich. Budae 1827. Pars II. pag. 218. XL. — Neugebauer: *Dacien*. 15. — Bárány: *Torontál Hajdana* I. r. 61. lap. — Böhm: *Geschichte des tem. Banats*. II. Th. X. Buch. 289. lap. — Ackner és Müller: *Die römischen Inschriften in Dacien*. 13. lap. — Ortvay-Szentkláray: *Történelmi Adattár*. I. 298. — Mommsen: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. P. I. pag. 246. Nr. 1550. E közzétételekben a feliratnak eltérő olvasásai vannak. Mi Mommsenhez tartottuk magunkat, s öt kiegészítőleg adjuk itt az eltérő olvasásokat:

- 1-ső sor. Mindnyájánál megegyezik.
2. *Saloninae* után *pont* Báránynál.
3. AVC Schwarz, Mannert. AVC Marsili. AVG·CONIVG· Griselin. AVG·CONIVGI Katancsich, Ackner-Müller, Adattár (cursiv betűkkel.) Bárány mint Grisel. Katan. Ackn. csakhogy Coniugi után *pont*.
4. Pont nélkül Schwarz, Mannert. AVG·N Ackner-Müller. GALLIENI A C·N· Bárány. Gallieni. A. Cn. Tört. Adattár. GALLIENI. A Cx. Griselin. GALLIENI AVG N Katancsich.
5. Pont nélkül Schwarz, Mannert. ORDO MVNI. Bárány. Ordo Mvni. Adattár. ORDO·MVNI Griselin. ORDO NVN Katancsich.
6. DEV után pont nélkül Schwarz, Mannert. NVM után pont Bárány. TI . . . DEV Maffei.
7. MAIESTAFEIVS Schwarz, Mannert, Marsili. MAIESTAT. Ackner-Müller. Adattár (cursiv betűkkel). Katancsich mint Ackn. de pont nélkül. MAIESTATIQ·EIVS· Bárány. Igy Maffei és Griselin is, de EIVS után pont nélkül.

⁸¹ Er weiss das *Mun. Tib.* — jegyzi meg Mannert — nicht zu erklären, weil er bey dieser Stelle an kein Tibiscum denkt. (*Geographie der Griechen u. Römer.* Leipzig. 1820. iv. köt. 206. l. * jegyz.)

⁸² Marsilius interpretatur — jegyzi meg Mannert — *Mun. Tiberiense*, quod tamen nomen nunquam sibi auditum ipse fatetur. (*Res Trajani Imperatoris ad Danubium gestae*, pag. 28.)

⁸³ Muratori mcxix. 2 — mondja Katancsich — cum Bianchinio *Municipium Tiberiense*, pro *Tibissano* interpretabantur. (*Istri Adcolarum Geographia Vetus.* II, 218.) És hozzátesszük, hogy Ackner és Müller ugyan a MVN. TIB. helyesen *Municipium Tibiscumra* magyarálták, de külön feliratként közlik azt, mintha nem az Ariovist-féle felirattal volna azonos, ami kétségtelenül tévedés, melyet ők maguk is felismerendettek, ha Marsilit, ki után közölnek, megnézték volna. (*Die röm. Inschriften in Dacien*, pag. 13. 52 db.)

⁸⁴ *Torontál Hajdana.* I. r. 60. l. **** jegyz.

⁸⁵ *Tiviscum*, 10 Mill. vom vorigen (Caput Bubali) Ptolemäus und eine noch vorhandene Steinschrift nennen diese Stadt richtiger *Tibiscum*. Sie lag auf der Westseite der Vereinigung der *Temes u. Bisztra*, bey dem heutigen Flecken *Cavaran*, eine starke Meile nördlich von *Caransebes*. Die noch vorhandenen Überbleibsel von römischen Schanzen, welche die Karte des Gr. Marsigli bey diesem Orte angiebt, eine gefundene grosse Steinschrift bey den Mündungen beyder Flüsse, welche *Mun. Tib.* nennt, * das Zusammentreffen der Wegmaasse, u. endlich die Zeichnung in der *Columna Trajana* (num. 137.), welche gleich nach der ersten beträchtlichen Stadt der Daker einen Fluss mahlt, den die Römer durchwaten mussten, setzt die Lage ausser Zweifel; und alles spricht wider die Meinung derjenigen, welche durch die Aehnlichkeit des Namens verleitet, *Tibiscum* an die *Theiss*, oder wegen der sogenannten *Römerschanze* nach *Temeswar* setzen wollten. — *Tibiscum* war keine Colonie, sondern eine Municipalstadt, wie die Steinschrift zeigt, so weit sie nicht unter der vom *Ulpian* gegebenen Zahl der römischen Pflanzstädte ihren Platz findet; sie gehörte aber gewiss, schon ihrer Lage wegen, unter die beträchtlichsten Orte des Landes.

Hier endigt sich die erste Strasse.

Később aztán:

Tiviskum, 14 Mill. vom vorigen (*Masclianä* südlich vom Flecken *Kirpa*, an der *Temes*). *Cavaran* (*Cavaran*), nicht ferne vom Zusammenflusse der *Temes u. Bisztra*. -- Hier vereinigt sich also die beyden Strassen, u. die Fortsetzung lief gerade östlich nach dem eisernen Thore u. *Siebenbürgen*. (Mannert: *Geographie der Griechen u. Römer.* iv. köt. Leipzig 1820. 206—207 és 210. ll.) Ugyane nézetét kifejti ő ily czimű munkájában is: *Res Trajani Imperatoris ad Danubium gestae*. Libellus a Societate Scientiarum Regia quae Göttingae splendet praemio donatus. Addita est dissertatio de Tabulae Peutingerianae aetate auctore *Conrad Mannert*. Norimbergae, apud Joannem Fridericum Frauenholz 1793, pag. 24. 25. 28. 34. 84. Lásd azonkívül az e könyvhöz mellékelt térképet is, mely a *Dacia Trajana-t* tünteti föl.

⁸⁶ *Geographie der Griechen u. Römer.* VII. Theil (Thracien, Illyrien, Macedonien, Thessalien, Epirus). -- Landshut 1812.

⁸⁷ *L. Macedoniac, Thraciac et Moesiac delineatio accuratior.* Nr. 1.

⁸⁸ *L. a Germania Ptolemaei feliratu mappát ily czimű munkájához csatolva: Germania, Rhartia, Noricum, Pannonia nach den Begriffen der Griechen und Römer.* Dargestellt von M. Konrad Mannert. Nürnberg, 1792.

⁸⁹ A régi *Ausztriáról* irt térképen *Tibiscum Kavarán* helyén áll. (L. «*Budapesti Szemle.*» XLIV—XLV füz. 225. l.)

⁹⁰ Ő is *Kavaránhoz* teszi a római telepet a *Temes* jobbpartjára *Acmonia* és *Zengma* közé. Jegyzetben pedig mondja: *Tibiscum bei Kavarán.* (L. *Historisch-genealogisch-geographischer Atlas zur Übersicht der Geschichte des ungrischen Reiches, seiner Nebenländer u. der angrenzenden Staaten u. Provinzen* nach den besten Quellen bearbeitet von *Joseph Bedeus v. Scharberg*. Hermannstadt. 1851. III. r. 1. tábla.)

⁹¹ *Kavarán* helyéhez. *L. Schul-Atlas der alten Geographie* zunächst zum Gebrauche der geographischen Lehrbücher von dr. S. Chr. Schirlitz, entworfen u. gezeichnet von *Georg Graff*. Zweite durchgesehene u. verbesserte Auflage, zweiter Abdruck. Halle, 1845. Tab. v. *Sarmatia, Chersonesos Taur. Dacia, Kolchis, Iberia, Albania.*

⁹² *Das römische Reich in seinem grössten Umfange.* Elberfeld, 1829. Entw. von A. W. Möller. (A Möller-féle *Atlas* v-ik lapja.) Megjegyzem azonban, hogy csak hozzávetőleg sorozom őt azok közé, kik *Tibiscumot Kavarán* helyére teszik. Térképének *Dáciára* vonatkozó részlete annyira futólagos, hogy a *Temes* és a *Bega* fel sem lévén tüntetve, *Tibiscum* csak körülbelül mondható *Kavarán* helyén fekvőnek.

* *Marsillii Danub.* Tom. II. Tab. LVI. Er weiss das *Mun. Tib.* nicht zu erklären, weil er bey dieser Stelle an kein *Tibiscum* denkt.

⁹³ Azon térképen, mely «*La Colonne Trajane*» című munkája elé van bocsátva s *Itinéraire de Trajan dans l'ancienne Dacie* felirattal bir, *Tibiscum* kérdőjellel van a *Temes-Bisztratorkolat* közelébe a *Temes* balpartjára téve.

⁹⁴ *Neuester Universal-Atlas* 2-ik tábla.

⁹⁵ *Kavaránál* a *Temes* jobbszéljén. L. *Historisch-Geographischer Atlas der alten Welt*, zum Schulgebrauch bearbeitet u. mit erläuternden Bemerkungen begleitet von H. Kiepert. Zwölfte verbesserte Auflage. Weimar, 1858. xv. tábla: *Die römischen Donau-Provinzen Germania u. Sarmatia*.

⁹⁶ *Dacia Trajana* feliratu, alább idézendő művéhez csatolt térképén a *Temes-Bisztratorkolatnál* a *Temes* balpartján.

⁹⁷ *Karte zur Orientierung über die Lage der steinernen Brücke Trajans*, mellékelve alább idézendő művéhez a *Temes-Bisztratorkolatnál* a *Temes* balpartján.

⁹⁸ Torma térképét: *Dacia, Pannonia és Sarmatia* lásd mellékelve ily című értekezéséhez: *Adalék éjszak-nyugati Dacia föld- és helyiratához*. A M. Tud. Akad. *Értekezései* xi. köt. II. darab. Torma ezen *Tibiscumot* szorosán a két folyó egybeszakadásához teszi.

⁹⁹ *Tibiscum*, *Τιβίσζον*, Ptol.; Stadt in Dacien, auf der Westseite der *Temes*, beim Einflusse der *Bisstra*, sey dem jetzigen *Caravan*. (*Vergleichendes Wörterbuch der alten, mittleren u. neuen Geographie*. Von Fr. H. Th. Bischoff u. J. H. Möller. Gotha 1829. 970. l.)

¹⁰⁰ «*Tibiscum* oder *Tiviscum*, eine Stadt in Dacien, auf der Westseite der Vereinigung der *Temes* u. *Bisstra* beim heutigen Flecken *Caravan*, eine starke Meile nördlich von *Caransebes*. Für die Lage sprechen die noch vorhandenen Ruinen und das genaue Zusammentreffen der *Maasse*, und diejenigen haben unrecht, welche die Stadt an die *Theiss* oder nach *Temeswar* setzen.» Ekként Mannertet híven reprodukálva. L. *Neues Real-Schullexicon*. In Verbindung mit einigen Gelehrten herausgegeben von C. P. Funke. Wien u. Prag, 1807. v. köt. 729. l.

¹⁰¹ «*Tibiscum*. Ptol. Inscip. lap. ap. Marsigl. *Tiviscum*, Tab. Pent. Geogr. Rav. S ehhez megjegyzi Reichard: *Rudera munimentorum prope Kararan vicum*.» L. *Orbis Terrarum Antiquus, cum Thesaurio topographico, continete Indiçes Tabularum Geographicarum topographicos, eosdemque criticos*. Auctore Cristiano Theophilo Reichardo. Norimbergae, 1824. Tab. x. *Italia Superior, Rhaetia, Pannonia, Daciae et Illyrici partes occidentales*.

¹⁰² *Tibiscum* eine Municipalstadt. (Ruinen bei *Karavan*); am Flusse *Tibiscus*, das heutige *Temesz*. Hier endigte die erste Strasse. (*Handbuch der alten Geographie* von Dr. F. K. L. Sickler. Cassel 1832. I. Th. 200. lap.) Feltűnő, hogy míg Sickler szerint a régi *Tibiscum* rommaradványai a mai *Karavan* (igy!) helyén állanak, addig a helyet a mai *Temeszre* magyarázza. Hol és merre van az?

¹⁰³ «*Tibiscum*, au confluent de la *Temes* et de la *Bisstra*.» Lásd *La Colonne Trajane*. Décrite par W. Froehner. Paris, 1865. pag. 17.

¹⁰⁴ Traján hadmenetéről szólván, mondja, hogy seregét két részre osztva «érkezett *Karánsebesre*, vagy kissé feljebb éjszakra, hol a *Temes* és *Bisstra* folyók egyesülnek, s hajdan *Tibiscum* nevű hely állott.» S hozzát teszi ehhez jegyzet alatt: «Innét látható, mennyire hibás azok véleménye, kik a névhasonlattól félrevezettelve, *Tibiscum* várost a *Tibiscus* (*Tisza*) partjain nyomozzák.» Lásd *Erdély a rómaiak alatt*. Kutfők nyomán írta Vass József. Kolozsvárt, 1863. 39. l.

¹⁰⁵ «*Tibiscum* vagy *Tiviscum*, a *Temes* és *Bisstra* folyók egybeszakadásoktól nyugatra, a mai *Karavan* (igy) helység mellett, egy jó magyar mértékekre *Karánsebestől*, éjszakra. Ezen fekvésre mutatnak az itt most is találtat omladékok, s a mértékeknek ezzel helyes összevillések. Hibáznak tehát, a kik ezt a *Tisza* mellett vagy *Temesvár*-ban keresik.» Lásd *Felső Magyar Országai Minerva*. 1825. 2-ik Negyed. Kassán, pag. 223. ily című cikkekben: *Régi Dácia historiai földleírása*, VI. füz.

¹⁰⁶ «Die Römerstrasse ging zuerst am linken Donauufer nach *Tierna*, dem jetzigen *Alt-Orsova*, und dann nördlich über ad *Mediam* (*Mehadia*), *Praetorium*, ad *Pannonios*, *Gagana*, *Mascliana*, nach *Tibiscum* am Zusammenflusse der *Bisstra* und *Temes*.» L. *Serbien*. Historisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868. von F. Kanitz. Leipzig 1868. 370. l.

¹⁰⁷ «*Tibiscum*, das am Zusammenflusse der *Temes* und der *Bisstra* zu suchen ist.» (*Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans* von Dr. Johannes Dierauer. Leipzig, 1868. 82. lap. Bűdingernél: *Untersuchungen zur röm. Kaisergeschichte*. I. Bd.)

¹⁰⁸ «Von dem ersten Uebergangsorte lief der Weg nordöstlich; von dem andern gerade, nachdem er *Dierna* jetzt *Orsova* erreicht hatte, nördlich auf *Tibiscum*, das an der Vereinigung der *Bisstra* und des *Tibiscus* (j. *Temes*) bei dem heutigen *banatischen Karavan* gelegen war.» L. *Römische Studien*. Untersuchungen zur älteren Geschichte *Romäniens* von Robert Roesler. Leipzig, 1871. 38—39. II.

¹⁰⁹ «Si in locum — irja ō — quo situm fuerit Tibiscum, inquirere voluerimus, eo unico omnes, qui de hac re scripserunt, consentiunt, Tibiscum non in hodierna Transsilvania, sed in Banatu Temesváriensi esse quaerendum; locum autem accuratius designantes maxime inter se differunt. Alii enim in eo loco exstitisse credunt, quo Tibiscus aequora effundit in Danubium, alii, quo Marusius confluit et Tibiscus, alii etiam ea regione, in qua coniunguntur fluvii Bisztra et Temes, atque speciatim, ubi situm hodie est oppidum *Caravan*. Qui ad ripas Tibisci collocant Tibiscum, non infirmo quidem nituntur nominis argumento, sed differunt a tabula Peutingeriana, quae ad summum 15 milliarium germanicorum distantiam inter Sarmizegetusam et Tibiscum indicat, tam enim ora Marusii, quam ora Tibisci multo magis ab hodierno pago Várhely sunt remota; differunt etiam a Ptolemaeo, cuius gradus longitudinis et latitudinis, licet non sint accuratissimi, tamen aperte indicant, Tibiscum multo magis orientem versus situm fuisse, quam quo Marusius effunduntur et Tibiscus. *Non igitur dubito in Mannerti partes ire, qui ad oppidum Caravan reponit Tibiscum, eo magis, cum hac regione inveniantur riae, quibus Traianus exercitum partim per pontem apud Gradisca, partim per illum apud Columbinam ad primum bellum dacicum Danubium transducit.* Neque Traiani prudentiae fuit impar, antequam hostes aggrediretur, locum aliquem sibi muniri certum et firmum, si minus felici eventu debellaverit, refugium.» L. *De Romanorum in Dacia Coloniae Cibinii.* MDCCCVIII. pag. 22—23. §. 22.

¹¹⁰ Előadva, hogy a rómaiak két hadoszlopban nyomultak Dácia fővárosa ellen, határozottan mondja a főhaderőről: «es nahm seine Richtung nach Tibiscum, an der Vereinigung der Flüsse Temes und Bistria (igy), während die andere Armee weiter östlich den Fluss Czerna hinauf, das Gebirge links, über Ad mediam (Mehadia) ebenfalls nach Tibiscum zog. «Később azonkép írja:» Der Weg von Taliatis über die Donau führte erst am linken Stromufer abwärts nach Tierna, da wo die Czerna in die Donau mündet, und jetzt Alt-Orsova liegt, dann nördlich in das dacische Land über Ad Mediam (Mehadia), Praetorium, Ad Pannonios, Gagana, Maseliana nach Tibiscum an den Zusammenfluss der Temes und Bistra.» L. *Über Trajans steinerne Donaubrücke.* Közöttéve a *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale* III. évfolyamában 1858. Nr. VIII. pp. 200 és 207.

¹¹¹ «Von hier (Orsova) ging die Strasse in nördlicher Richtung an der Czerna hinauf . . . und folgte dem Temesch Flusse bis zum Orte, welcher eben von demselben den Namen *Tibiscum* erhielt und durch einen Inschriftstein mit der Legende *municipium Tibiscensium* an die Bistramündung verlegt wird.» Később azután ismétli: *Tibiscum* am Einfluss der Bistria in die Temesch. L. *Studien zur Geographie u. Geschichte des Trajanischen Daciens* von Carl Gooss. pp. 33. és 40. (Közöttéve a térképpel együtt a *Programm des evang. Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873/4.* Hermanstadt 1874. című kiadványban és különnyomatban is.)

¹¹² «Kaiser Trajan . . . kündete Decebal im Jahre 101 den Krieg u. drang mit zwei Heeren gegen *Tibiscum* (*Karansebes*) vor.» Majd aztán: «*Tibiscum* entspricht dem heutigen *Karansebes*, obwohl es einige an verschiedenen Orten als eine berühmte römische Colonie suchten. So z. B. versetzt Griselini *Tibiscum* nach Neu-Segedin, am Zusammenflusse der Maros mit der Theiss, während es Bárány in der Gegend von Beče sucht. Dagegen hat Katancie und nach im Neugebaur unwiderleglich bewiesen, dass *Tibiscum* nur der Gegend vom heutigen *Karansebes* entsprechen könne, was auch der, am Zusammenflusse der Bistra in die Temes gefundene Votivstein beweist, folglich die oben angeführten Meinungen widerlegt. Ausser diesem sprechen für *Karansebes* die vielen gefundenen Münzen und andere Alterthümer.» (*Archäologische Funde im Banat* közzétéve: *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale.* x. Jhrg. Wien 1865, pag. xxxv.)

¹¹³ *Tibiscum, Karansebes* — írja egyik helyt. (*Délmagyarország vagy az ujjmerezett Bánság külön történelme.* Pest, 1867. I, 32.)

¹¹⁴ «*Tibiscum* fekvésére nézve különböző vélemények vannak. Mig némelyek e helyet Szegedre, azaz túl a Tiszára teszik, mások . . . e coloniát Becse mellett keresik. Ptolemaeus és Strabo, s utánuk Griselini e helyet Uj-Szeged környékére teszik, a Maros és Tisza összefolyásánál. Mások ismét . . . Karansebest tartják *Tibiscum*nak. A Tab. Peutingeriana szerint e colonia Karansebes közelében fektetett ugyan, de egy órányi távolságra, a Bisztra és Temes összefolyásánál. Egy itt talált kő után ítélve, melyen e colonia világosan meg van nevezve, s melyet Katancsics Marsigli és Muratori után főlemlit, az utóbbi vélemény a leghelyesb, mert e két folyó összefolyásánál tagadhatlanul lehet látni kő- s földhalmak kiálló maradványait s kibontott boltozatokat, melyeket még most is folytonosan ásnak ki. Szerte szét hevernek falomladványok, vastag cserépszindelyek tört darabjai, vakolások, különböző edény-darabok, sőt egyes kis mozaik műrvány-koczkák. A régi római ut látható nyomait is lehet innet tovább nyomozni, mely keleti irányban a vaskapu-szoroson keresztül a Bánságból kivezet.» (U. o. I, 369—370 ll. ¹⁰) jegyz.)

¹¹⁵ *Allgemeine Geschichte*. III. Volksausgabe. 25-te Auflage. Braunschweig, 1867. III. Bd. 11. lap.

¹¹⁶ *Mun. Tibiscum prope Karansebes*. Tibiscum nominatum in Peutingerana turribus ibi adstitutis et apud Ptolemaeum, quo loco fuerit, constat inde, quod titulus (az általunk is említett t. i.) positus ab ordine *Mun. Tib.* repertus est ad confluentes Temes et Bistram, *id est non longe ab oppido Karansebes*, ut inde quoque prolatai tituli merito revocentur ad Tibiscum. (*Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. Part. I. p. 246.)

¹¹⁶ L. *Die römischen Inschriften in Dacien*. Wien 1865. 13. lap. 51. pont.

¹¹⁷ *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. P. I. p. 246.

¹¹⁸ E térképen *Tibiscum* mind Kavarantól mind Karansebestől külön helyt van feltüntetve s szorosán a Temes és Bisztra összeszakadásához van téve. Kavarán a megjelölt castrummal tőle éjszakra marad, Karansebes pedig délre esik. Karansebes egyébiránt nincs is e térképen római hely gyanánt megjelölve.

¹¹⁹ *Tibisco Tsiernam, id est a Karansebes Orsovam, via signatur in Peutingerana*. U. o. pag. 248.

¹²⁰ «*Das Municipium Tibiscum in der Nähe von Karansebes beim Zusammenfluss der Temes und Bistra im Banat.*» Majd aztán: «Die Lage des Municipium Tibiscum steht wie, oben gesagt, jetzt fest. *Es lag an der Temes*, und dadurch ist, wie Mommsen S. 247 bemerkt, es ausgemacht, dass dieser Fluss, und nicht die Theiss, bei den Römern Tibiscus geheissen hat.» (L. *Jahresbericht über die Geographie der nördlichen Provinzen des römischen Reiches*. Von Professor Dr. D. Detlefsen in Glückstadt. Közzétéve e kiadványban: *Jahresbericht über die Fortschritte der classischen Alterthumswissenschaft*. Herausgegeben von Conrad Burian. I. Jhrg. 1873. VII. Hft. Berlin 1875. 799 és 809 ll.)

¹²¹ *La table de Peutinger d'après l'original conservé à Vienne*. Par Ernest Desjardins. Paris.

II.

Tibiscum az egykoru és közeli koru forrásművekben.

Az újabb írók s térképrajzolók nem forrásokból dolgoztak s azért hiányzik a legtöbbnél az önálló buvárlat. Téves kiindulási pontok, érvelések és következtetések. Tibiscum helyfekvésének kérdése hármias alapra vezethető vissza : forrásirodalomra, emlékszerű alapra, névszármaztatásra. Az egykoru forrásirodalom meddősége. Priscianus, Appianus, Ammianus Marcellinus, Pompeius Trogus s illetőleg Iustinus, Dio Cassius, Herodian, Xiphilinus, Eutropius, Sextus (Festus) Rufus, Aurelius Victor, Svetonius, Florus, Plinius, a Scriptores Historiae Augustae, Strabo. Alaptalan hivatkozás Strabóra. A Veronai kézirati codex, Hierocles lajstroma, az Itinerariumok, a Notitia Dignitatum. Tibiscum elsőrangu forrásai: Ptolemaeus, a Tabula Peutingeriana, a ravennai Névtelen. Ptolemaeus művének kora és fontossága. Codexeinek és kiadásainak kritikai fogatkozásai általán. Eltérései Tibiscumra vonatkozólag különösen. Az Athos-monostori photo-lithographikus codex. A helyek sorrendjére vonatkozó eltérések. Ptolemaeus Tibiscum helyfekvése meghatározásában nem feltétlen kiindulási pont. A peutingeri tábla, kora, viszontagsága és kiadásai. Tibiscumra vonatkozó jelentősége. Dáciai útvonalai. A kiadások e tekintetben való összhangzása. A ravennai Anonymus könyve legjobb segédeszköz Ptolemaeuséhoz' és a peutingeri táblához. Kora. Nem azonos Guidoval. Forrásai. Fontossága és kiadásai. Tibiscumra vonatkozó adatai. A baseli papír-codex és a párisi valamint a vaticani hártya-codexek Tibiscumra vonatkozó variánsai.

Ha a mondottak után kritikailag azt nyomozzuk, hogy az imént felsorolt írók és térkép-írók mire támaszkodva határozták meg egymástól annyira elütőleg Tibiscum helyfekvését? azt találjuk, hogy tulajdonképp a legkevesebben tették azt megfontolt combinatió útján, tudományos meggyőződés folytán. A különböző helyfekvési meghatározás tényleg a legnagyobb résznél nem a tudományos vizsgálat eredménye, hanem, amint az függő kérdésekben történni szokott, egyik a másik után indult, átvéve kölcsönösen egymás nézeteit. Akik pedig köztük a független buvárlat eredményeivel és az önálló egybevetés következtetéseivel okadatolták eljárásukat, azok nagyobb részben ismét vagy téves kiindulási pontokra helyezkedtek, vagy eléggé meg nem bizható érvekre támaszkodtak, avagy határozott félreértésekből vonták le következtetéseiket. És ezt leginkább az után lehet mérlegelni, hogy különböző nézetű írók ellentétes állításaik bebizonyítására egy s ugyanazon forrásra hivatkoznak. Soha forrásra annyi fél nem hivatkozott, mint Tibiscum chorographistái alexandriai Ptolemaeusra, mintha csak geographiájának számos kiadásai mindmegannyi külön-külön forrásmunka volna!

Ha mindazonáltal csoportosítani akarunk, összesen három alapot jelölhetünk ki, melyekre Tibiscum helyfekvésének kérdése visszavezethető. Egyik az *egykoru vagy közeli koru forrásirodalom*; másik az *emlékszerű alap*; a harmadik az *etymologia, a névhasonlatosság és névszármaztatás*.

Ami a forrásirodalmat illeti, legott kijelenthetjük, hogy a synchron *történetírók* közt *egyetlen* sincs, mely Tibiscumot felemlitené. A két helynév, mely Priscinianusnál Traján császár egykoru emlékirataiból fenmaradt, nem ide vonatkozik, a töredékes közlemények pedig, melyek Appianus és a rátámaszkodó Amnianus Marcellinus, továbbá Pompeius Trogus, s illetőleg annak Justinus-féle kivonatos történetkönyveiben előfordulnak, annyira általánosak és vázlagszerűek, hogy egy provincialis municipium fel nem említésén épen meg nem ütközhetni. De nyilván e munkáknak elveszett részletei sem voltak annyira specifikus tartalmuak, hogy e tekintetben nagyobb eredményre segíthettek volna. Dio Cassius, ki a dácziai hadjáratokat elég részletességgel írja le, és folytatója Herodian, Xiphilinus, Flavius Eutropius, Sextus (Festus) Rufus, Aurelius Victor, Svetonius Tranquillus, Annäus Florus, az ifjabb Plinius Secundus s a *Scriptores Historiae Augustae Minores* néven ismert hat író egyaránt mélyen hallgat Tibiscumról s azért teljesen megfoghatatlan, miként hivatkozhatnának mégis egyes újabb- és legújabbkori írók ezen hallgatag történelmi kutforrásokra? s főleg miként hivatkozhattak *Strabora*, ki Kr. u. 24-ben Tiberius uralkodásának tizedik évében már nem élt s így Dáczianak a rómaiak által történt elfoglaltatását és gyarmatosztatását 83 évvel megelőzte? Különben is oly író ő, ki még a római uralom előtti Dáczia topographiájáról is vajmi keveset mond, amint nem is volt nagyszabásu földiratának feladata a topographia. Azon írók, kiket ő tanulmányozott és kiaknázott, Eratosthenes és Posidonius, Polybius, Timäus, Ephorus, Theopompus és részben Herodot meg Julius Cäsar művei az ősi Homer mellett oly művek, melyekből Dáczia topographiájára nézve ugyan vajmi keveset meríthetett. Hogy pedig ő maga járt volna Dácziaiban s így tehát közvetlen tanulmányokból merített legyen, mi bizonyítja? Útja, mely Örményországból Etruria tenger partjáiig és a Feketetengertől Aethiopiáiig vitte, jobbára csak tengerparti út volt s manap már mindenki tudja, hogy szorgalmas buvárlata, értelmes kritikája és egészséges ítélete földirati rendszeresítésre, de nem topographiai teljességre és pontosságra szorítkozott. Strabo azért semmiképen sem tanuskodhatik az egykori *Tibiscum* helyfekvése mellett s midőn mégis Grisellini,¹ majd Bárány² s legújabbán Böhm³ Strabo tanuságtételére hivatkoznak, kíváncsian kérdezhetjük, hogy a hivatolt Strabo minő kiadásával rendelkeztek? mert akár a De la Port du Theil, Korai és Gosselin által I. Napoleon megbízásából eszközölt francia kiadást,⁴ akár a Groskurd⁵ és Forbiger-féle⁶ német kiadást, akár Kramer kritikai kiadását⁷ vagy a Meineke-féle legjobb kézikiadást,⁸ akár pedig a Müller- és Dübner-féle szövegkiadást,⁹ akár végre a Kärcher-, Penzel-, Casaubonus-féle kiadásokat tekintsük, *Tibiscummal* ugyan egyikben sem fogunk találkozni, miért is mindazok, kik e városnak helyfekvési meghatározásában Strabora hivatkoznak, kétségtelen bizonyítványát szolgáltatták annak, hogy ezen *geograph müve soha kezökben nem volt*.

A többi földirati munkára vonatkozólag ugyanesak kevés mondanivalónk lehet. Az a *veronai kézírati codex*, mely tudvalevőleg egy 297-ik évi eredeti schemából folyt, ámbár csak VII-ik évszázadbéli capitälirással van kiállitva, mely Julius Honorius egyik manuscriptumához tartozónak bizonyult, esakis a diocletianusi tartományok és megyék sorozati kimutatásából áll, mely nemesak Tibiscumot, de egyáltalán az éjszakdunai Dácziaát sem tartalmazza. *Hierocles lajstroma*, az *Itinerarium Antonini*, az *Itinerarium Hierosolymitanum* és a *Notitia Dignitatum* azonkép oly alapművek, melyek kizárólag esakis a *keleti* tartományokra s a Duna *jobbparti* tájakra szorítkoznak.

Igy tehát a reánk maradt forrásirodalom merően meddőnek mondható Tibiscum monographusára nézve. Kivételt azonban három geographiai munka képez, mindhárom jelentős, ámbar — egynek kivételével — nem synchron munka. Egyik alexandriai *Ptolemaeus* geographiája, másik a *Tabula Peutingeriana* néven ismert *katonai úttérkép*, a harmadik pedig a ravennai *Névtelen cosmographiája*. Mind a három mű a hazánk területén fekvő *Tibiscumra* nézve elsőrangú, klasszikus alapforrást képez.

Ptolemaeus Claudius, csillagász, földíró és matematikus, született Alexandriában, hol a Kr. u. II-dik század első felében Hadrian és Marcus Antonius császárok uralkodása alatt élt. Tudományos munkássága által nemesak hazájában és korában, de az utókor előtt is maradandó hirt vívott ki nevének. Érdeme, hogy Hipparchusnak az állócsillagokra vonatkozó jegyzékét eredeti geniálitással igazolta s hogy a nap, hold és a bolygók mozgásának kiszámítására oly műkészüléket fedezett fel, melylyel a hold átmérőjét csaknem ép oly szabatosan tudta meghatározni, mint az a legjobb újabb hasoneszközökkel lehetséges. Azonban nem az «Almagest» az, mely itt tárgyunkra vonatkozólag tekintetbe jő, hanem «Geographiája», mely nyolcz könyvben megírva, az ő korabeli geographusok munkáihoz képest e tudományágot igen jelentékeny mérvben elősegíté. E mű az, mely az egyes helyek geographiai fekvését először határozza meg szélességi és hosszúsági fokok szerint, mely továbbá a tartományok és országok határait rendezi s azonkívül a földteke területeinek s a földabroszoknak elkészíthetéséhez a mértani alapot szolgáltatja. Ezen földírátnak egyik részlete, a III-dik könyvnek 8-dik fejezete tudniillik, a nagyrészt hazánk földén kiterjedt *Dácia*ra vonatkozik, meghatározza annak csillagászati és geographiai fekvését, határait, folyóit és nevezetesebb városait,¹⁰ mely utóbbiak száma összesen 44-re megy. Mindegyike mellett ki van jelölve úgy a hosszúsági, mint a szélességi fok s e tekintélyes sorozatban előkerül *Tibiscum* is vagyis, az eredeti görög szöveg szerint *Τιβίσκος*.

Azonban mind a sorrendre, mind a matematikai meghatározásra nézve *Ptolemaeus* geographiájának számos codexei és kiadásai között nincs összhangzat, ami természetesen e művet megbízhatatlanná teszi. Nagyon érdekes, de egyszersmind felette háladatos munka volna, ha *Ptolemaeus* szövegére nézve szigoruan összehasonlíthatnók úgy a codexeket mint a kiadásokat, ami eddig csak igen kis részben történt meg. Hiszen csak sajátmagának van tudomása negyvenegy kézirati codexről és másrészt hat XV-ik századbéli, huszonegy XVI-ik századbéli, három XVII-ik századbéli és három XIX. századbéli nyomtatott kiadványról. E nagyszámú kiadásokat ép az a körülmény tette szükségessé, hogy a meglevő kiadások összehasonlíttatván egyik-másik kézirati codexsel, az eltérések mindjobban előtűntek. *Tibiscumra* nézve mindössze csak 12 kiadást hasonlíthattam össze és egy kézirati codexet. Ez a *Vatopedi-Athosmonostor* görög szövegű kézírata, melyet pompás photo-lithographikus hasonmásban Langlois adott ki Párisban 1866-ban.¹¹ E kevés számú példány egybevetése azonban már is eléggé meggyőződtető aziránt, hogy a *Ptolemaeus* által említett *Tibiscum* geographiai meghatározása megbízhatatlan. Ugyanis 12 kiadás közül *Tibiscum* helyfekvésének csillagászati hosszúságát csak 9 határozza 46 fokra 40' perczre,¹² míg egy 46½ fokra,¹³ kettő pedig, t. i. a baseli 1533-ik évi görög¹⁴ és az Essenben 1832-ben kiadott Wilberg-Grashof-féle görög-latin kiadás 47° 40'.¹⁵ De a szélességre nézve is azonkép mutatkozik némi eltérés, mert ugyancsak 12 kiadás közül 8 határozza azt 44° 50'¹⁶

három kiadás $44^{\circ} 40'$ ¹⁷ egy pedig $44\frac{2}{3}$ fokra.¹⁸ Ezen kívül van tudunkkal egy oly kiadás is, mely Tibiscum szélességi fekvését a $44^{\circ} 30'$ fokra határozza.¹⁹

A sorrendre nézve is létezik lectio varians, mert az esseni kiadásban, melynek szövegkritikájánál hét XIII, XIV és XV-ik századbéli codex vétetett alapul, Tibiscum nem kerül elő mint a többi kiadásban Zeugma és Dierna között a 36-ik helyen, hanem Zeugma és Dierna előtt a 35-ik helyen²⁰ s ez nem a kiadók egyszerű elnézéséből történt, hanem szándékosan, mit a tudós kiadók jegyzetben érintenek is.²¹ Különben már Montanus Péter is megjegyezte saját kiadásában: In *Tibisco* et Zeugma latitudines commutatae videntur, et long. Tibisci non potest esse $46\frac{2}{3}$, posui ergo Tibiscum in $45\frac{1}{2}$ $44'$ et Zeugmam in $47\frac{2}{3}$ $44\frac{1}{3}$.²²

Eltér mind e kiadástól az *athosmonostori* codex, mely Tibiscum hosszúsági helyfekvését sem $46^{\circ} 40'$, sem $47^{\circ} 40'$, hanem 45 fokra és semmi percze, a szélességi fokot pedig 44 fokra s szintén semmi percze teszi.²³

Igy tehát Ptolemaeus, ámbár ő maga egykoru író, szövegének időközben történt eltorzítása folytán, *Tibiscumra* nézve, noha ezt felemlíti, absolut kiindulási pontot nem képezhet.

A másik alapforrás, mely városunkat említi, azon *katonai úttérkép*, mely közönségesen *peutingeri tábla* néven ismeretes. Korára nézve a vélemények elágazók, mert sokan a III-ik század első tizedeibe Alexander Severus idejébe, mások pedig a IV-ik századba Theodosius császár korába helyezik. Annyi kétségtelen, hogy az elveszett eredeti térkép egykoru minták és méretek alapján készült, illetőleg itinerariumi adatokon nyugszik. Nem a mi értelmünkben vett tulajdonképeni térkép az, mely az egyes földirati pontokat kölcsönös fekvésök arányában tüntetné fel, hanem inkább katonai úttérkép az, mely miliáris méretekben mutatja az egyes útvonalak mentében fekvő nevezetesebb helyek egymástól való távolságát. Eredeti példánya nem maradt reánk, mert a bécsi tabula csak egy XIII-ik századbéli másolat, melyet 1265-ben nem hibátlanul egy colnári szerzetes készített. Ezt Celses Konrád a tegernseei benedékek monostorában fedezte fel, kitől Peutinger birtokába került, kinek iratai között 1714-ben hosszas kallódás után újra előkerült. Majd Savoyeni Eugen herceg szerezte meg vétel útján s tőle kapta végre ajándokképen a bécsi császári könyvtár, hol ma is őriztetik.²⁴ Első kiadását Celses Konrád tervezte, de tervét végre nem hajtotta. Csak Welsér Márk eszközölte azt későbbben némi részben, mennyiben egyes töredékeket csakugyan közzé tett.²⁵ Magyarázatokkal ellátott teljes kiadását elsőbb Scheyb gondozta²⁶ s ettől egészen független újabb kiadást igen tudományos bevezetéssel Mannert bocsátott közre a göttingai akadémia megbízásából.²⁷ Kiadta különben Katancsich is.²⁸ Legújabbban pedig Desjardins adja ki pompás diszkiállításban.²⁹

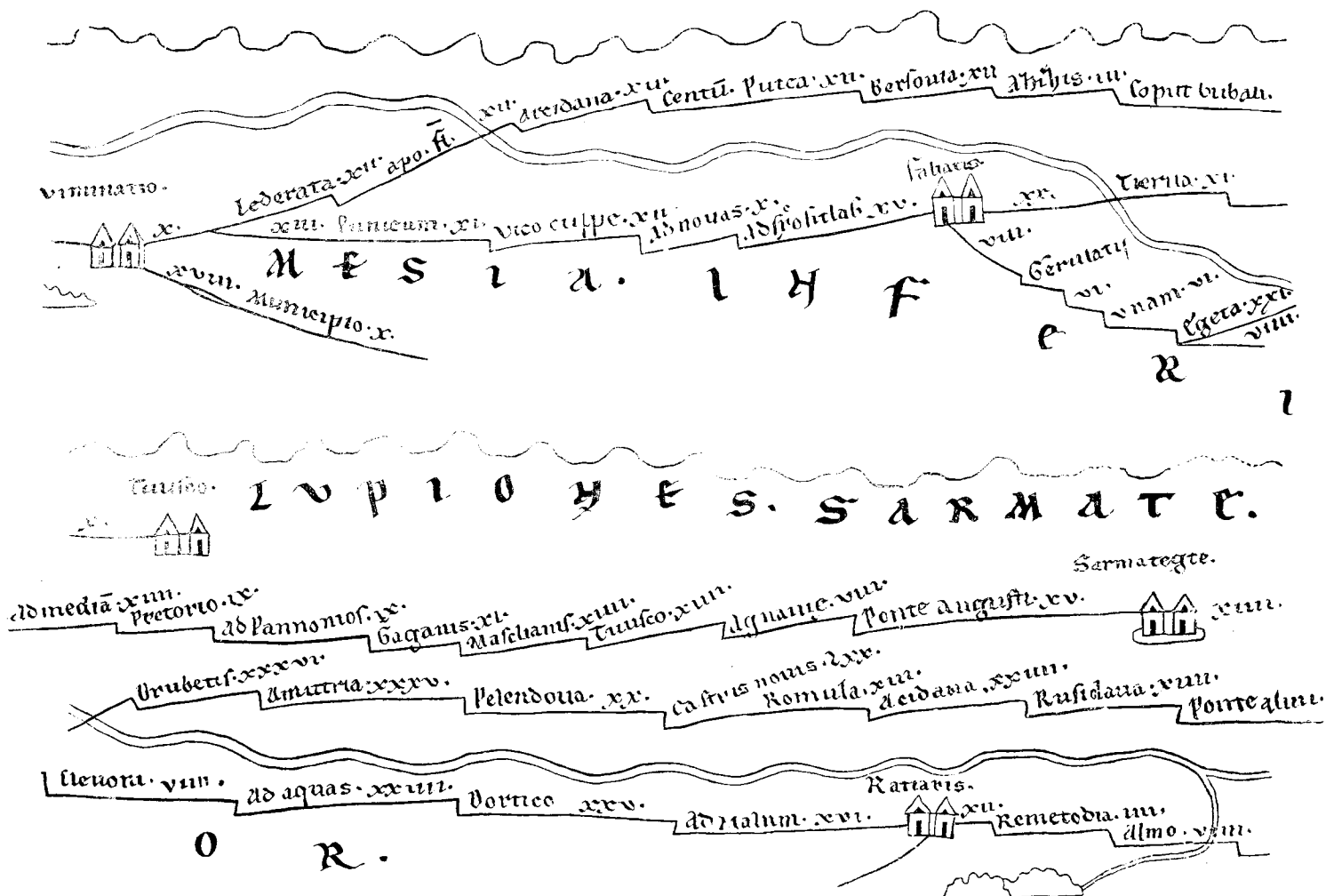
Ezen térkép tehát a régi *Tibiscumra* nézve szerfelett fontos, amennyiben ebben fennmaradt számunkra a régi Dáciaának legrégibb chartographiai előállítása. Amint a túllapon mellékelt rajz mutatja, összesen két útirányt tüntet fel, mely a Duna jobb partján fekvő Viminaciuntól kiindulva, a Dunát két ponton átszeli, úgy, hogy egyrészt a mai Uj-Palánkától az útvonal meglehetősen hajlásban északkeleti irányba halad, másrészt pedig Tiernától merően északnak megy. Mindkét útvonal *Tibiscum* fekvésére nézve irányadó, amennyiben az mindkettőben előfordul. Az első útvonal ugyanis — mint a rajz mutatja — következőleg jelöli meg a dáciai helyeket:

Viminatio x. Lederata XII. Apo fl. XII. Arcidana XIII. Centum putea XII. Bersovia XII. Ahibis III. Caput bubali x. Tiuisco.

A másik útvonal pedig így:

Tierna XI. Ad mediam XIII. Pretorio IX. Ad Pannonios IX. Gaganis XI. Masclianis XIII. Tiuisco XIII.

Ezek szerint tehát a nyugoti útvonal Tibiscumon át halad Dácia fővárosába, Sarmizegethusába, a másik pedig Tibiscumnál végződik. És e tekintetben nincs is eltérés e térkép különböző kiadásában, mert a bécsi XIII-ik századbéli copiának egészen megfelel Scheyb, Mannert, Katancsich és Desjardins kiadványa, azonkép a Bergier által kiadott táblák,³⁰

a hazánk területére vonatkozó azon fametszeti részletek, melyeket Aschbach³¹ és Kanitz reprodukálnak.³²

Ami végre a harmadik forrást, a ravennai Névtelent illeti, ez Tibiscumra nézve kétszeresen is becses adatokat szolgáltat, mert az ő előadása által biztos kulcsot nyertünk úgy Ptolemaeus, mint a peutingeri tábla egyes rejtélyes helyeihez. Korra nézve ő sokkal későbbi, semmint ama másik kettő, mert a legmegbízhatóbb nyomozások szerint a IX-ik században élt és írt,³³ ámbar vannak, kik őt a VII-ik század emberének vitatják,³⁴ ami azonban csak annyiban áll, amennyiben ez író művének egy a VII-ik század végén készült görög szerkesztményű munka szolgált alapul.³⁵ Hazai tudósaink s ezek között maga Torma Ká-

roly is, egynek tartja Guidoval, de tévesen, mert Guido a ravennai Névtelennél újabb s gyarlóbb író, ki egyébiránt hazánk területét egész geographiájában fel sem említi.³⁶ A ravennainak munkája egy cosmographia, melyben forrásait önmaga számítja fel s nevezetesen a góth Aristarchust, Menelacot és Jordanest ravennai góth püspököt említi fel, kiknek munkáiból mint forrásokból merített. Azt is vallja, hogy cosmographiája összeállításában leginkább Sardatiust követte, de most, munkájának kritikai analysise után már reá van bizonyítva, hogy tulajdonkép csakis Jordanesra szoritkozott. Használt azonkívül kétségtelenül egy régi orbis pictust is s ép ez teszi őt helyenként észlelhető feltűnő tájékozatlansága és kritikátlansága daczára is reánk nézve felette becsessé, fontossá. Mert ez orbis pictus, amint azt az egyes helyek eltérő nevezete eléggé bizonyítja, nem volt azonos a peutingeri táblával, hanem egy későbbi bár, de attól különböző abroszt képezett. A peutingeri táblának hibái a ravennainak cosmographiájában már nem fordulnak elő, egészben véve a nevek is helyesb formákkal bírnak ebben, miért nemcsak hogy a peutingeri tábla hézagainak kiegészítésére a legjobban használható fel, hanem a helynevek megállapításában tekintélye amazénál határozottan többre is helyezendő.³⁷

Kiadta először Porchero Placid Párisban 1688-ban, a szöveg mellé egyszersmind commentárt is csatolva. Ujra kiadta Gronov Jakab 1696-ban Mela függelékében, majd harmadszor is Gronov Ábrahám némi javításokkal 1722-ben, míg végre 1860-ban Berlinben negyedszer adták ki Pinder M. és Parthey G.³⁸ Ezek kiadása kétségtelenül egyszersmind a legjobb, mert felhasználták hozzá a vaticani XIII-ik századbéli hártya-codexet Hudso János és Brunn Henrik variánsainak tekintetbevételével; felhasználták továbbá a párisi XIII. vagy XIV-ik századbéli hártya-codexet és a baseli XIV. és XV-ik századbéli papír-codexet. A leideni papír-codex, a párisinak csak apographumma lévén s amugyis több helytelenséggel és hézaggal bővelkedvén, e kritikai kiadás eszközlésében természetesen nagyobb tekintetbe nem jött.³⁹

Ezen ravennai Névtelen tehát Dáciáról szólva mondja: In quae Dacorum patrias antiquitus plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est

1. Drubetis	4. Panonin
2. Medilas	5. Gazanam
3. Pretorich	6. Masclumis

7. *Tibis, quae conjungitur cum civitate Agmonia patriae Mysiae.*

Item ad aliam partem sunt civitates in ipsas Dacias, id est

8. Tema	13. Arcidaba
9. <i>Tivi-cum</i>	14. Canonía
10. Gubali	15. Potula
11. Zizis	16. Bacaucis

12. Bersovia

Tehát *Tibis* és *Tiviscum*-ot említi⁴⁰, és a különböző codexek *Tibiscum*-ra nézve mondhatni alig térnek el egymástól. Csak a baseli papírcodex nevezi *limbis*-nek azon helyet, melyet a párisi és a vaticani hártycodexek *Tibis*-nek mondanak és viszont a vaticani codex *tiniscum*-nak írja⁴¹, amit a párisi és baseli codexek *Tiviscum*-nak. Nyilvánvaló, hogy e jelentéktelen lectio varians nem szöveg, de tollhiba⁴².

Jegyzetek II-hez.

¹ «Municipium Tibiscum . . . dessen Ptolomäus und Strabo gedenken.» *Versuch einer pol. u. natürl. Gesch. d. temesw. Ban* I, 281.

² «De bár mikint nevezetett is később Tibiscum, itt az a kérdés: hol feküdt az? *Strabo* stb. szerint, a Maros torkolatánál». *Torontádvármegye hajdانا*. 60. l.

³ «Ptolemaeus és *Strabo* s utánuk Grisellini e helyet (Tibiscumot) Új-Szeged környékére teszik.» *Dél-magyarorsz. kül. tört.* I. 369. l. 16. jegyzet.

⁴ Paris, 1805—19, öt kötetben.

⁵ Berlin, 1831—34, négy kötetben.

⁶ Stuttgart, 1856—59, hét füzetben.

⁷ Berlin, 1844—52, három kötetben.

⁸ Lipse, 1851—52, három kötetben.

⁹ Páris, 1853—57, két kötetben.

¹⁰ Liber III. cap. VIII.

¹¹ L. alább teljesen idézve.

¹² A következők tudniillik:

1. *Geographia universalis vetus et nova complectens Claudii Ptolemaei Alexandrini enarrationis libros VIII.* Quorum primus nova translatione Pirckheimheri et accessione commentarioli illustrior quam hactenus fuerit, redditus est. Reliqui cum graeco et aliis vetustis exemplaribus collati, in infinitis fere locis castigationes facti sunt. Addita sunt insuper Scholia, quibus exoleta urbium, montium, fluviorum nomina ad nostri seculi morem exponuntur. Succedunt tabulae Ptolemaeice, opera Sebastiani Munsteri novo paratae modo. His adjectae sunt plurime novae tabulae, modernam orbis faciem literis et pictura explicantes, inter quas quaedam antehac Ptolemaeo non fuerunt additae stb. *Basileae apud Henricum Petrum* Mense Martio Anno M.D.XL. folio-kiadás, pag. 45.

2. *Geographiae Claudii Ptolemaei Libri VIII, partim a Bilibaldo Pirckheymero translati ac commentario illustrati, partim etiam Graecorum antiquissimorumque exemplariorum collatione emendati atque in integrum restituti.* Hely s évszám nélkül, valószínűleg 1616-ik évi folio-kiadás, melynek egyik bevezető régibb levele Basilee Rauracorum Anno MDLII van keltezve, pag. 45.

3. *La Geografia di Claudio Tolomeo* stb. Da *Girolamo Ruscelli*. In *Venetia*, appresso Vincenzo Valgrizi, M.D.LXI. Quart-kiadás, pag. 157.

4. *Geographia Cl. Ptolemaei Alexandrini olim a Bilibaldo Pirckheimherio translata, at nunc multis codicibus graecis collata, pluribusque in locis ad pristinum veritatem redacta a Josepho Molitio Mathematico* stb. *Venetis*. Apud Vincentium Valgrisium, MDLXII. Quart-kiadás, pag. 85.

5. *Geographiae Universae tum Veteris, tum Novae absolutissimum opus* stb. Két részben a Jo. Antonio Magino Patavino. Anno 1597. Quart-kiadás. 72. lap.

6. *Geografia civile Descrizione Universale della terra partita in due volumi.* Nel primo de quali si contengono gli *Otto Libri della Geografia di Cl. Tolomeo*, Nuovamente con singolare studio rincontrati, et corretti dall' Excell^{mo} Sig. Gio. Ant. Magini Padovano publico Matematico nello studio di Bologna stb. Dal Latino nell' Italiano Tradotta dal R. D. Leonardo Cernoti Vinitiano Canonico di S. Salvatore. In *Venetia*, M.D.XCVIII. Appresso Gio. Battista et Giorgio Galipani Fratelli. Folio-kiad. pag. 25. I. rész.

7. *Claudii Ptolemaei Geographiae Libri octo Graeco-Latini.* Latine primum recogniti et emendati cum tabulis geographicis ad mentem auctoris restitutis per *Gerardium Mercatorem*. Iam vero ad Graeca et Latina exemplaria a Petro *Montano* iterum recogniti et pluribus locis castigati stb. Iodocus Hondius excudit sibi et Cornelio Nicolai, in cujus officina prostant. Francofurti, 1605. Folio-kiad. pag. 76.

8. *Joannis Antonii Magini Patavini Matheseos in Almo Bononiensi Gymnasio Professoris Geographiae, tum veteris, tum novae, volumina duo* stb. Arnhemii excudebat Ioannes Jaussonium Anno 1617. pag. 72. Quart-kiadás.

9. *Claudio Ptolemaei Geographicae enarrationis libri octo Bilibaldo Pirckheymero interprete*. Annotationes Ioannis de Regio Monte in errores commissos a Iacobo Angelo in translatione sua. Évszám nélkül. (Tudtommal megjelent Argentorati anno MDXXV.) Folio latin kiadás. pag. 30. A főkijelölés a többi kiadásokétól elütőleg történettel van kifejezve, t. i. *Tibiscum* 46².

¹³ *Claudii Ptolemaei Alexandrini Liber Geographiae cum tabulis et vniversali figura cum additione locorum*, quae a recentioribus reperta sunt diligenti cura emendatus et impressus. Hely, évszám és paginatio nélküli (valószínűleg 1511-ik évi velencei) kiadás.

¹⁴ *ΚΑΛΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ* stb. Basileae Anno MDXXXIII. Quart-kiadás, melyben a 186. lapon olvassuk: *Τιβίσκου μὲς Γὸ*.

¹⁵ *Claudii Ptolemaei Geographiae Libri octo*. Graece et latine ad Codicem manu scriptorum fidem edidit Dr. Frid. Guil. Wilberg. Essendiae MDCCXXXVIII. A III-ik fasciculust kiadta Wilberg socio adiuncto Car. Henr. Frid. Grashofio. Essendiae. Sumptibus et typis G. D. Baedeker. MDCCXXXII. Fasc. III. p. 207.

¹⁶ A fentidézett *baseli* 1540-ik évi latin folio-kiadás. — A fentidézett s valószínűleg 1616-ik évi latin folio-kiadás. — A fentidézett *velencei* 1561-ik évi olasz quart-kiadás. — A fentidézett *velencei* 1562-ik évi latin quart-kiadás. — A fentidézett 1597-ik évi latin quart-kiadás. — A fentidézett *velencei* 1598-ik évi olasz folio-kiadás. — A fentidézett *frankfurti* 1605-ik évi latin folio-kiadás. — A fentidézett 1617-ik évi latin kiadás.

¹⁷ A fentidézett Wilberg-Grashof-féle *esseni* 1832 ik évi görög-latin kiadás. — A fentidézett *baseli* 1583-ik évi görög quart-kiadás (*Τιβίσκου μὲς λ' γ'*). — A fentidézett hely, évszám és paginatio nélküli (valószínűleg *velencei* 1511-ik évi) latin kiadás, mely törtszámában ekként fejezi ki azt: *Tibiscum* 44².

¹⁸ A fentidézett Pirckheymer-féle évszám nélküli (de Strassburgban valószínűleg 1525-ben megjelent) latin folio-kiadásban, mely törtszámában adja a csillagászati helyfekvést, ekként: *Tibiscum* 44²/₅.

¹⁹ Egy ilyet használt Sulzer, mert saját állítása szerint ő a ptolemaeusai főkijelölést megtartva, *Tibiscum* szélességi fekvését 44° 30'-ra teszi. (*Geschichte des transalpinischen Daciens*. I. 179.)

²⁰ L. id. helyen.

²¹ U. o. a *variansok* kijelölésében.

²² In *annotationibus*, melyek a kiadáshoz csatolt térkép elé bocsátvák.

²³ *Geographie de Ptolémée*. Reproduction photolithographique du manuscrit grec du Monastère de Vatopédi au Mont Athos, exécutée d'après les clichés obtenus sous la direction de M. Pierre de Sévastianoff, et précédée d'une Introduction historique sur le Mont Athos, les Monastères et les dépôts littéraires de la Presqu'île sainte, par Victor Langlois Paris. 1867.

²⁴ V. ö. A. Pauly: *Über den Strassenzug der Peutung. Taf.* Stuttgart 1836. — Wietersheim: *Geschichte der Völkerwanderung*. Band II. Excurs c. *Über die Peut. Taf. u. die zwischen Rhein u. Donaumündung auf ihr verzeichneten Grenzvölker*. — A. Maury: *Revue Arch.* 1864. I. pp. 60—63. *Über den Gallien betreffenden Theil der Tafel*. — E. Paulus: *Erklärung der Peut. Taf.* stb. Stuttgart 1867. — Seefried: *Beiträge zur Kenntniss der Peut. Taf.* Közze téve: *Oberbairisches Archiv für vaterländische Geschichte* 1869. xxx, 332. s. kk. II. Teuffel: *Geschichte der römischen Literatur*. III. Aufl. Leipzig, 1875. pp. 110—111. 5. — Gooss: *Studien zur Geographie u. Geschichte des trajanischen Daciens*. Hermannstadt 1874. pp. 18—20. — Mannert bevezetése e tábla kiadásához. Lipese 1824. — Ortway: *Dácia és Moesia területén*. Budapest 1875. 25—26. ll. (*Archaeologiai Értesítő*. 1875. IX, 293. I.) — Katancsich: *Orbis Antiquus*. Budae 1824. — Fortia d'Urban: *Requiel d'Itinéraires anciens*-ben. Paris 1845. — Brockhaus: *Real-Encyclopädie*. XI. kiad. Lipese 1867. XI, 595. — Desjardins Ernő bevezetésében a legújabb párisi kiadáshoz.

²⁵ *Fragmenta Tabulae antiquae ex Peutingerorum bibliotheca*. Velence 1591.

²⁶ Folióban. C. F. von Scheyb. Wien. 1753.

²⁷ *Tabula Itineraria Peutingeriana*. Lipese 1824. 12. lap.

²⁸ Az eredetinek megfelelő tekeres-kiadásban.

²⁹ *La table de Peutinger d'après l'original conservee a Vienne*. Précédée d'une introduction historique et critique et accompagnée 1° d'un index alphabétique des noms de la Carte originale avec les lectures des éditions précédentes, 2° d'un texte donnant, pour chaque nom, le dépouillement géographique des auteurs anciens, des Inscriptions, des Médailles, et le résumé des Discussions touchant son emplacement, 3° de Cartes de Redressement pour chaque pays comprenant tous les noms a leur Place et identifiés, quand cela est possible avec les localités modernes correspondantes par Ernest Desjardins. Paris. Librairie Hachette & Cie. Boulevard Saint-Germain, Nr. 79. MDCCCLXVIII—MDCCCLXXIV. Nagy ivrét. Eddig 14. füzet.

³⁰ *Tabula Itineraria ex illustri Peutingerorum Bibliotheca quae Augustae Vindelicorum beneficio Marci Velsari septem-viri Augustani in lucem edita.* Mellékelve ily czimű munkához: *Histoire des grands Chemins de l'Empire Romain*; contenant l'origine, progrès & etendue quasi incroyable des chemins militaires, pavez depuis la Ville de Rome jusques aux extremitez de son Empire. Où se voit la Grandeur et la Puissance incomparable des Romains; ensemble l'éclaircissement de l'Itineraire d'Antonin & de la Carte de Peutinger, par *Nicolas Bergier*. A Bruxelles 1728. Két köt. és u. az a Bruxelles 1736, két kötet.

³¹ *Ueber Trajans steinerne Donaubrücke* czimű művében. Közölve: *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforsch. u. Erhaltung der Baudenkmale*. III. Jahrg. Wien 1858. Nro 8. pp. 206—207.

³² *Serbien*. Leipzig 1868. p. 418.

³³ L. Mommsen: *Abhandlungen der königlich-sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*. Leipzig, 1851. III. Band. 80—117, II. — Teuffel: *Geschichte der römischen Literatur*. pp. 109. és 1182. — M. Pinder et G. Parthey in *Praefatione ad Ravennatis Anonymum*, pag. v.

³⁴ Mannert a *peutingeri tábla* II-ik kiadásához irt bevezetésben, p. 41. — Gooss: *Studien zur Geographie u. Geschichte des traj. Daciens*, p. 23.

³⁵ Mommsen i. h. 116. lap.

³⁶ E nézet hihetőleg onnan van, mivel a ravennai Névtelen cosmographiájának második bővített görög szerkesztménye, mely szintén latinra lett átfordítva, *Guido a Pisa* által 1118-ban kivonatoltatott. (L. Mommsen: *Abhandlungen*. i. h. 109—113. lapon.)

³⁷ Mindezekre I. főleg Mommsen kitünő tanulmányát a szász tudós társaság fentidézett *Fértekezéseiben*.

³⁸ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia*. Ex libris Mst. ediderunt M. Pinder et G. Parthey. Berolini 1860. XVIII. és 674. II. tárgymutatóval és térképpel.

³⁹ V. ö. a kiadás elé bocsátott *Praefatione*l.

⁴⁰ *Cosmographia*. IV, 14. Pinder és Parthey kiadásában pag. 203.

⁴¹ S talán ennek alapján irta Ukert helyünket *Timiscum*-nak? (Ukert geographiája III. 2. p. 616.) amit egyébiránt Sprunernél is előtalálunk. (*Atlas Antiquus*. Menke-féle kiadásban. Gotha. 1865. Nr. XXIII.)

⁴² V. ö. Pinder és Parthey jegyzeteivel a Ravennaihoz. p. 203. vv. 13. és 18.

III.

Tibiscum helyfekvésének meghatározása közvetlen helyszemlélet alapján.

Ptolemaeus Tibiscumnak nem geographiai, hanem csillagászati meghatározását adja. E tekintetbeni fogyatkozásai. Csillagászati meghatározásai összevetve a trigonometriai méretekkel. Ezeknek kölesönös meg nem egyezése egymással. A háromszögtani méretek hibái másodperczekre, a Ptolemaeus-féle csillagászati meghatározások hibái egész fokokra terjednek ki. Ezt bizonyító adatok. A ptolemaeusi meghatározások birálati törvényei. E törvények alkalmazása hazánk területére általán és Tibiscum helyfekvésére nézve különösen. Ptolemaeusnak helyesen használt fokjelölésével Tibiscumra nézve jól megegyezik a peutingeri tábla és a ravennai Névtelen. Erősíti őt a temes-bisztratorkolati feliratos kő is. E nevezetes kő viszontagsága. Elvesztét egy újabb feliratos kő pótolja. E kő fontossága. Mommsen és Hirschfeld olvasása és értelmezése. Nem eredeti situsban találtott. Helyvizsgálataim eredménye a Temes-Bisztratorkolaton fölül. Tibiscum város és castrum rommaradványainak feltalálása. E helyfekvése elleni látszólagos bizonyíték. A Tisza a xvi-dik századig nem neveztetett latinul Tibiscusnak. Ez a Temes latin neve volt. Ezt támogató adatok az i—xvi-ik század irodalmából.

Igy állván az ügy, most e források alapján eldöntendő, hogy a régi *Tibiscum* hol állott tehát? s illetőleg a hely fekvésére felhozott eltérő sok nézet közül melyik a helyes?

Ha mindenekelőtt is Ptolemaeust vesszük tekintetbe s csillagászati fokjelölését kritikailag megbiráljuk, arról kell meggyőződünk, *hogy igen tévedtek mindazok, kik a római várost a Tisza mentében keresték akár Szegednél, akár Uj-Szegednél, akár Becsénél, akár Szanádnál avagy Títelnél és Perlasznál.*

Ugyanis az aegyptomi geograph egy szóval nem mondja, hogy Tibiscum ott feküdt volna, hol a Maros a Tiszába szakad. Kik mégis vele azt mondatják, azok nyilván Ptolemaeus könyvét nem látták. Ő egyedül csillagászati fekvését határozza meg a városnak, mely csillagászati meghatározás azonban a lehető legnagyobb óvatosságra int, mi nemcsak a mondottak után kétségtelen, hanem magának Ptolemaeusnak e téren való hiányos tájékozottságából is kitünik.

Ptolemaeus ugyanis érintett kiváló tudományos érdemei mellett oly tévelyekkel és hiányokkal is bír, melyek újabb időkben főleg az emlékszerű és a feliratos emlékek segítségével biztosan fel lettek már ismerve. Ezek meggyőzőleg igazolták, hogy munkája a dácziai felföld plastikájára, valamint annak chartographiai és topographiai előállítására nézve tarthatatlan tényeket juttatott tudomásunkra. Fokjelölései közül csakis a dák metropolis, Sarmizegetlusa és a Salinák, vagyis Várhely és Felvinczéi alapszanak valódi méreteken, míg a többi pontokéi csakis az útabroszok miliaris meghatározásai alapján látszanak kiszámítva lenni. Tibiscum matematikai helyjelölése semmi kétséget nem hagy fen arra nézve, hogy az állítás — eltekintve a codexek és kiadások variánsaitól — merően

téves. Mert hiszen ha az csakugyan a $46^{\circ} 40'$ hossz. f. alatt feküdt volna, akkor azt valószínűleg már nem is lehetne hazánk területén nyomozni, miután e meghatározás egyetlen egy hazai helyre sem alkalmazható. A valószínűságot leginkább feltűntető trigonometriai meghatározások a kérdésben forgó pontokra nézve íme a következők:

Az egész magyar birodalom keleti hosszúsága Ferrótól számítva $32^{\circ} 4' - 44^{\circ} 16',^1$ úgy hogy Erdélynek legkeletibb pontja is jóval elmarad a Ptolemaeus által kijelölt hosszúságtól.² Főleg áll ez azonban a kérdésben forgó pontokra nézve, melyeket következőleg találjuk meghatározva:

	Hosszúság	Szélesség	Meghatározó
<i>Szeged,</i> ³ Csongrádm. a város	37° 50' 2"	46° 15' 15"	Lipszky.
» » »	— — —	46 14 54	Bogdanich.
» a vár	37 50 34	46 15 29	Lipszky.
» a városháztól 350 lép. nyugatra levő kert	37 48 22	46 15 14.4	Kreil.
» a piarista torony	37 48 59.8	46 14 56.895	Cs. k. földirati intézet.
» » »	37 48 30.26	46 15 15.12	Magyarorsz. épít. igazgatóság.
» » »	37 59 2	46 15 15	Kommenovich.
<i>Becse,</i> ⁴ Torontálm.	37 48 12	45 35 30	Lipszky.
» torony	37 47 28.58	45 36 18.62	Cs. k. földirati intézet.
» kath. t. t.	37 44 12	45 35 44	Kommenovich.
<i>Titel,</i> ⁵ Bácsm. A volt Csajkások kerülete	37 59 28	45 12 33	Lipszky.
» torony	37 58 24.79	45 12 17.89	Cs. k. földirati intézet.
» »	37 58 26	45 12 25	Kommenovich.
<i>Temesvár,</i> ⁶ Temesm.	38 54 2	45 42 29	Lipszky.
»	38 53 30	45 43 30	»
»	38 59 —	45 45 —	Vállas.
»	38 41 40	45 49 45	Barcellini.
»	38 54 —	45 42 —	Klöden.
» 6. sz. Contreescarpe, 250 l. a pétervárad kaputól nyugatra	38 52 23	45 45 5.1	Kreil.
<i>Csanád,</i> ⁷ Csanádm.	38 13 30	46 9 52	Lipszky.
» (Magyar-) Csanádm.	38 16 11.46	46 10 51.93	Magyarorsz. épít. igazgatóság.
» (Rác-) »	38 14 46.10	46 8 59.34	» » »
<i>Karánsebes,</i> ⁸ Szörénym. A volt végvidéken	39 56 30	45 23 33	Lipszky.
» az Angyal vend. kert.	39 52 7	45 24 26.3 45 24 31.7	Kreil.
» az oláh templ. tor.	39 53 51	45 24 47	Kommenovich.
<i>Szentes,</i> ⁹ Csongrádm.	37 55 15	46 39 48	Lipszky.
» a h. h. tornya	37 55 28.705	46 39 13.155	Cs. k. földirat. intéz.
<i>Perlasz,</i> ¹⁰ Torontálm. A v. bány. végvidéken, torony	38 2 35.885	45 12 36.15	» » » »

Ezek szerint tehát kétségtelen, hogy Ptolemaeus számai túlnagyok, *következőleg földirati viszonyainknak meg nem felelők*. Igaz, a mi számaink sem egészen pontosak, mert mind Lipszkynek hazánk földirati fekvésére vonatkozó felvetései, mind a többi régibb s újabb csillagászati meghatározások, mind végre a cs. k. mérnöki kar (illetőleg a cs. k. katonai földirati intézet) s a magyarországi építészeti igazgatóság felügyelete alatt végrehajtott háromszögtani fölméréseken alapuló helyfekvési meghatározások még korántsem mondhatók kifogástalanoknak, mit már a közlött kimutatások különzete is világosan mutat. Tudjuk azonban, hogy e mutatkozó különbség honnan van. „A magyarországi építészeti igazgatóság méréseinek fokokra és perczekre való átszámításánál a budai gellért-hegyi csillagda fekvésének a cs. k. katonai mérnökök által eszközölt legújabb meghatározása vétetett alapul, olykép, hogy a Ferro délkörétől vett hosszúság $36^{\circ} 42'$ és $53.185''$, a szélesség ellenben $47^{\circ} 20''$ és $15.97''$, mely meghatározástól aztán amazok többé kevésbé eltérnek. Minden tétel az illető formulák segítségével ki nem számíthatván, a fokok nagysága schemaszerűleg lőn megállapítva,¹¹ mely megállapítás aztán kulcsul szolgált az előleges kiszámítás végrehajtására, ami természetesen szigorú matematikai tökéletességet nem eredményezhetett. De a cs. k. katonai mérnökök számműveletei is fognak még némi változásokat szenvedni akkor, ha majd az ország részletes felmérése teljesen be leend végezve. Csakhogy — mit különösen hangsúlyoznunk kell — e változások jobbra csakis a másodperczeket fogják érinteni, úgy hogy egy vagy két *egészpercznyi* különbség ritkán fog előfordulni.¹²

Nem azt tapasztaljuk Ptolemaeusnál!

Ptolemaeus nem perczekre és másodperczekre, de *egész fokokra* tér el, mit ép az újabb nyomozások már kétségenkivülivé tettek. Így be van bizonyítva, hogy a Dnieper-torkolatot két egész fokkal kelleténél jobban éjszakra helyzi, a Dniesterét $1^{\circ} 30'$, a Duna-torkolatát $1^{\circ} 35'$, a déli Dunatorkolatét $1^{\circ} 25'$, a Szereth-torkolatét és a Dunadelta szögeét egyenként $1^{\circ} 15'$, a Dunakanyarulatét Axiopolisnál $1^{\circ} 23'$, Tiriza hegyfokáét $1^{\circ} 52'$, az Alutator-kolatét $18'$ és Iskertorkolatét $15'$, míg másrészt Porolissum, a mai Mojgrad $49'$, Napoca, a mai Kolozsvár $55'$, Potaisa, a mai Thorda $46'$, a Salinák, a mai Felvincz $48'$, Apulum, a mai Gyulafehérvár $37'$, Germissara, a mai Csikmo $7'$, Arcidava, a mai Versecz $7'$, Hydata, a mai Kiskalán $5'$ esnek kelleténél jobban éjszakra. Viszont Aizizis, a mai Ezeres $4'$ és Sarmizegethusa, a mai Várhely $15'$, Akmonia, a mai Ohába-Bistra $30'$, Zeugma, a mai Slatina $37'$, Dierna, a mai Orsova $10'$, Drobetae, a mai Turnseverin $8'$, a Tiszatorkolat $18'$ és a Zsiltorkolat $15'$ fekszenek kelleténél jobban délre.¹³

Ép így van az a hosszúsági meghatározásokra is, mert a Dniesterfordulat $6^{\circ} 40'$, a Dniepertorkolat $7^{\circ} 30'$, a Dniestertorkolat $8^{\circ} 20'$, az éjszaki Dunatorkolat 9° , a déli Dunatorkolat $8^{\circ} 30'$, a Szereth-torkolat $7^{\circ} 20'$, a Dunadelta szöge $8^{\circ} 20'$, a Dunakanyarulat Axiopolisnál $8^{\circ} 35'$, Tiriza hegyfok $8^{\circ} 45'$, az Alutator-kolat $7^{\circ} 45'$, a Zsiltorkolat $7^{\circ} 20'$, a Tiszatorkolat $8^{\circ} 41'$, az Iskertorkolat $8^{\circ} 54'$, kelleténél jobban *keletre* van téve s azonkép Porolissum $8^{\circ} 10'$, Napoca $7^{\circ} 44'$, Potaisa $7^{\circ} 33'$, a Salinák $7^{\circ} 46'$, Apulum 8° , Germissara $8^{\circ} 40'$, Sarmizegethusa $7^{\circ} 23'$, Hydata $8^{\circ} 50'$, Arcidava 8° , Aizizis $6^{\circ} 37'$, Dierna $7^{\circ} 10'$, Drobetae $7^{\circ} 26'$, Akmonia 8° és Zeugma is $8^{\circ} 43'$.¹⁴

E tapasztalatok a ptolemaeusi geographiára nézve a következő törvényeket állapíták meg:

1. Minél inkább *keletre* fekszik valamelyik pont, az Ptolemaeus által annál jobban éjszakra tétetik.

2. Az éjszaki pontok valamennyien kelleténél jobban éjszakra, a déli pontok kelleténél jobban délre vannak Ptolemaeus által téve.

3. Ugyanazon szélességi körök közt az éjszak és dél felé való eltolások nagysága meglehetősen egyenlő marad. S ezért — Dácia nyugati felére alkalmazva e törvényt — mindazon helyeknek, melyek

a) Apulumtól vagyis Gyulafelhérvártól éjszakra esnek, szükségképen 50'

b) az Apulum és Sarmizegethusa szélessége között fekvő helyeknek pedig 4' kell jobban *dél* felé esniök, míg

c) a Várhely és a Duna között fekvőket mintegy 20' kell jobban éjszakra helyezni és végre

d) minél inkább kelet felé fekszik valamelyik pont e szélességi körökben, azt annál jobban *délre* kell helyezniük.¹⁵

És ime e törvények alkalmazása mellett fogunk Ptolemaeusnak *Tibiscumot* illető helykijelölése iránt is tisztába jönni. Vagyis e törvényeket szem előtt tartva, eredménykép találandjuk, *hogy Tibiscum szélességi meghatározása 40' kelleténél jobban délre, hosszúsága pedig 6° 50' percczel kelleténél jobban keletre van téve*, mely eltolásokat leszámítva a 39° 50' tényleges hosszúságot és a 45° 30' tényleges szélességet nyerjük, *mely a Bisztratorkolatna: felel meg.*¹⁶

E körülmény aztán annál fontosabb, mivelhogy ide vezetnek a *peutingeri táblának* miliaris méretei, valamint a *ravennai Névtelen* azon sorrende is, melyben a dácziai városokat elősorolja. De itt találatott továbbá azon *feliratos kő* is, melyről már fentebb volt szó, s mely Mannert kezébe kifogástalan adatot nyújtott. E klasszikus évrre nézve azonban csak egy lett volna kívánatos s minden komolyabb buvár nem minden utógondolat nélkül említé fel e fontos követ. Az óhaj az lett volna, *vajha e kő meg volna, vajha felirata szendélhető, olvasható lenne!* Azok közül, kik reá hivatkoznak, egy sem látta, mert e kő már a múlt században elveszett s Grisellini is hasztalanul nyomozott utána, sehol sem akadhatván reá! Felirata, mely közkézen forog, nem magáról a kőről vétetett, hanem egy *kézirati másolattól*, melyet az olasz Grisellini a bécsi Theresianum Ariost-féle manuscriptumai között talált. E körülmény természetesen sokat rontott a kő hitelességén s bizonyító ereje annál gyansabb lehetett a kritikus epigraphikus előtt, minél inkább kitünt, hogy e kő felirati szövegének csaknem minden egyes publicatioja ugyanannyi lectio varianst képez. Mommsen maga is csak egy valószínűbb korábbi publicatio alapján igazítja ki a megronesolt legendát, úgy hogy a legutóbbi időkhöz hallgatag gyanu volt e kőhöz, és feliratos érvéhez kötve, és az ügy érdekében mindenki kétszeresen óhajtotta, vajha a föld, eltemetett emlékkincseink e hű őre egy újabb letét átszolgáltatásával elhárítaná e gyanut.

És ez óhaj teljesedésbe is ment, mert 1872-ben egy kis fehér kovag-oltárka ásatott fel Karánsebesen és e sorok írója volt oly szerencsés e becses emléket először közzé tenni.¹⁷ Az úgynevezett Potokban egy román házbirtokos házához tartozó kertjében terjedelmes, tömör alapfalakra talált, melyek legnagyobb részt kövekből állottak, ámbár téglák is elég számmal fordultak bennök elő. Az akkor hullott eső, a mélyebb helyeket vízzel megtöltve nem igen engedte biztosan kivenni, hogy a felásott alapfalak minő épületet képezhettek. Általánosán azon hír volt elterjedve, hogy egy régi kápolna maradványait képezik, s annyi

tény, hogy a leggyönyörűbb ablakbóletek kerültek elő a romhalmazból. fájdalom csak töredékekben. Főleg két kerek, kívül s belül ágas díszkő tünt fel, melyek finom faragásuk által valóban figyelmet ébresztettek. Mind a kettőt megvettem s a délmagyarországi történelmi és régészeti múzeumnak ajándékoztam, hol most is őriztetnek. Előkerült azonkívül több márványtábla is, melyek egyik felőkön igen gyenge basreliefalakokat láttattak s tekintve fekvésüket, talán sírfelek lehettek. Egyébiránt rajtok semminemű felirat nem volt látható. A legkiválóbb darabot azonban egy kilencz mázsa súlyyal biró esinos kőpillér képezé, fent és alant capitaelszerű párkányzattal. A felső fejlapp be van azon horpasztva, kívül az oldalon egy letört vasrúd maradványa látható, mely vagy tartóul, vagy pedig egy a lap fölé zárkózott érczfödél sarkául szolgálhatott. A kivájott medenezéből egy 6'' mély és 11'' széles oldalnyílás vezet kifelé, mi ezélből? nem tudom. Mindenik capitael-párikányzat 1, a kettő között levő pillértörzs pedig 3 arasznyi vagyis az egész kő 3' 6'' hosszúságu. Vastagsága 2, a medeneze öble 1 1/2 arasznyi s az előlapon a következő, igen jól fentartott, tiszta vésetű s a II-dik évszázadba tartozónak látszó felírás olvasható:

I · O · M · D
 I V L I V S
 VALENTIN
 / LAMEN MT
 PRO SALVTEM
 SVAM SVORVM
 QVE OMNIVM
 ENTUBERNINVM
 — V · L · M · P ·

E feliratot legott közzétettem saját olvasásom szerint, s megjegyzem, hogy a 8 dik sort ligatura nélkül adtam, minthogy a vidéki nyomda kötött betűkkel nem rendelkezett, várni pedig nem lehetett, miután az illető közlőnynek, miut havi folyóiratnak megjelenése időhöz volt kötve. Utánam közölték aztán e feliratot az «Archeologiai Értesítő» és a «Temesi Lapok» is.¹⁸ Azonban az első sornak szokatlan D betűje, a negyedik sornak érthetlen LAMEN MT kifejezése, az ötödik és hatodik sor helytelen latinsága, mely a *pro* praepositiot tárgyessettel és nem távolítóval construálja, a 7-dik sor szintén téves declinatioja Contubernium Contubernalium helyett s végre a befejező sorban kifejezett kegyeleti mondat kezdőbetűinek eltérő sorrendje gyanussá tették olvasásomat, mely a kövön állítólag így elő nem fordulhat. Mégis részemről meg voltam győződve publicationom szöveg-hitelességéről, annál inkább, mert a kő maga oly ép, s rajta az irás, egy betű kivételével oly tiszta, hogy epigraphikus ismereteim csekélysége daczára sem tévedhettem. Különben is sokszor tapasztaltam, hogy azon a vidéken a feliratos emlékek nem épen ritkán adnak bizonyítványt a véső rosz és helytelen latinságáról. A feliraton egyébiránt csakis a rosz latinság eshetett kifogás alá, mert a felirat érdemleges része iránt semmi kételyem nem lehetett azok után, a miket a régi Tibiscumról tudtam. Én e feliratot ugyanis így gondoltam olvashatni és megfejthetni: Jovi optimo maximo Dolicheno, Julius Valentinus *Flamen municipii Tibisci* pro salute sua suorumque omnium contubernalium, votum lubens, merito posuit.

Midőn a mult nyáron Berlinből *Mommsen* Budapestén járt s feliratos emlékeinket másolta, indittatva éreztem magamat őt publicationmra figyelmeztetni. Köszönettel fogadta

figyelmeztetésemet s első olvasásra a feliratot hitelesnek nyilvánítá, azt szószerint úgy fejt-
vén meg, mint én. Csak a contuberniumra nézve volt némi kételye s kért, szereznék szá-
mára egy jó pacscolatot, mi meg is történt volna, ha egy másik körülmény ezt feleslegessé
nem teendette.

A prágai egyetem tanári testületének két kiváló tagja, *Dr. Benndorf* és *Hirschfeld*
Otto ugyanis a kormány által kiküldetve Erdélybe és Oláhországba indultak az 1873-iki
év őszén. A budapesti nemzeti muzeumban is megfordulva, figyelmeztettem őket a *karán-*
sebesi leletekre s azoknak általok történendő megvizsgálását annál inkább óhajtottam,
minthogy a régiségek e klasszikus telepén szakértő kutató még meg nem fordult. Karánsebes
fájdalom nem esett útjukba s így személyesen a helyszínen nem tetek vizsgálódásokat.
Mégis azért kövünk ki nem kerülte figyelmüket, mert pacscolatot szereztek róla, ennek
alapján közölve a feliratot azon munkában, melyet Hirschfeld utazása eredményeként
azóta közrebocsátott. Ámbár tévesen mutatja be Hirschfeld e feliratot mint *kiadatlant*,
úgy mégis elismerem másrészt, hogy az ő közleménye annyival jobb az enyimmél, amennyi-
ben ő a 8-ik sor szövegét kötött betűkkel adta. Értelmezése egyébiránt teljesen megegyező.
Ő azt következőleg olvassa:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)
Iulius Valentin[us f]lamen m(unicipi T(ibisci)
pro salutem suam suorunq[ue] omnium
contubern(al)ium v(otum l(ibens) m(erito) p(osuit).¹⁹

Azóta Mommsen is hozzászólt a dologhoz. Kiegészítve a *Corpusban* megjelent
feliratokat, ezen kérdésben levő feliratot is közli úgy reám, mint Hirschfeldre egyaránt
reflectálva. Ő következőleg olvassa:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno [vel d(epulsori)] Iulius Valentin(us) [f]lamen
m(unicipii) T(ibisci) pro salutem suam suorunq[ue] omnium contubernalium (?)
v(oto) l(ibens) m(erito) p(osuit).²⁰

Megjegyezzük különben, hogy Mommsen közleménye annyiban tér el Hirschfeldé-
től, amennyiben ő a 8-ik sort határozottan *Contubernaliumnak* írja a szövegben.

Végre hatodszor is közölve lőn a felirat a délmagyarországi történelmi és régészeti
társulat közlönyében; ²¹ azonban e legujabb publicatio valamennyi többiből újabb varianst
képez, úgy hogy eddig 4 különböző lectio-közlés ismeretes.

Könnyebb átnézés tekintetéből ime egymás mellé helyezzük azokat:

I.	II.
Ortvay közleménye: ²²	Hirschfeldé:
I · O · M · D ·	I · O · M · D ·
I · V · L I V S	I V L I V S
VALENTIN	VALENTIN
LAMEN MT	LAMEN · M · T ·
PRO SALVTE(M)	PROSALVTEM
SVA(M) SVORVM	SVAMSVORVM
QVE OMNIVM	QVEOMNIVM
CONTVBERNIVM	CONTVÆRNIVM
— · V · L · M · P ·	V · L · M · P ·

III.

Mommsené:
 I · O · M · D ·
 I V L I V S
 VALENTIN
 FLAMEN · M · T
 PRO SALVTEM
 SVAM SVORVM
 QVE OMNIVM
 CONTVBERNLIVM
 · V · L · M · P

IV.

Janky-Miletzé:²³
 I · O · M ·
 I · V · LIVS
 VALENTIN
 LAMEN MT
 PRO SALVTE(M)
 SVA(M) SVORV(M)
 QVE OMNIVM
 CONTVBERNAL...
 V · L · M · P

E változások a dolog lényegét épen nem érintik. A fődolog az, hogy e felirat megfejtésében oly férfiak, mint Hirschfeld és Mommsen egymással teljesen megegyeznek. Főleg Mommsen ítélete döntő. Mert ekként e felirat egy oly tényt állapít meg, mely régi geographiánk terén egy jelentős lépéssel előbbre segít. A kő tudniillik hitelesen bizonyítja, mint egykoru tanu, *hogy a vélemény, mely egy előbbi, nem látott felirat alapján a római világ egy nevezetes helyét a Temes-Bisztratorkolathoz határozta, nem nyugodott téves alapon.* A karánsebesi kő jelesen hitelesíti amaz elveszett követ és ezzel kétségtelenné válik, hogy *Tibiscum* csakis a Temes partjain Karánsebes vidékén keresendő.

Itt csak az a kérdés többé, vajjon a most említett feliratos kő *eredeti situs*-ban találtatott-e?

Már akkor, midőn első ízben Karánsebesen jártam, meggyőződtem afelől, hogy itt *eredeti situs*ról nem lehet szó. Említém, hogy a kőből valószínűleg keresztút készült, mely a karánsebesi várnak templomában állott²⁴ s minthogy a Karánsebesen levő egyéb feliratos emlékek is azonkép nem eredeti situsban vannak, elhatároztam Karánsebes vidékén eredeti római alapnyomokat fürkészní, hogy *Tibiscum* helyfekvése iránt teljes biztóságot nyerhessek.

Alkalmam nyílott erre ezen évben, midőn az Aldunavidékről jövet Karánsebesre érkeztem. Felkerestem itt azon hegyek által körülszegélyezett siktért, mely Karánsebes és a Bisztratorkolat közt terül el s éjszakra a keletről nyugatra folyó Bisztra, nyugaton a délkeletről éjszaknyugotra folyó Temes, s illetőleg a karánsebes-lugosi országos főút, keleten a karánsebes-jaazi út által van határolva, miként a mellékelt térrajzból kitünik. E terület Karánsebes felől egy rendes ferdényhez hasonlít, melynek legrövidebb kerítését maga Karánsebes területe képezi. Távlati határtárgyakul vehetni keleten *Jaazot*, éjszakra *Csutttát* és nyugaton *Zsuppát*. A Temes kisebb bal felét szántóföldek borítják be; nagyobb jobb részét részben szántóföldek, részben legelők és részben cserjezet képezik. A trapeznek éjszaknyugoti szögében, vagyis a Bisztratorkolat, Zsuppa és Csutta között alkotott háromszögnek mintegy közepén a *zsuppai malom* áll, a Temes bal felén ugyan, de a parttól távolabbra esőleg, egy a Temesből kiszakadó csatorna mellé épülten. E malom és a karánsebes-lugosi főút között egy rövid mezei út húzódik el, mely főleg a malom érdekében van fentartva.

Én Karánsebesről Jaazra s innen a Lugos felé vezető régi szekérúton e malom felé igyekeztem. Ez útnak mintegy felén jobb felől a szántóföldeken terjedelmes alapfalakra bukkantam, mert reájok már e földek gazdája által eleve figyelmeztetve voltam. Sajnálom,

hogy akkor e helyt, melyen a gabna még nem volt learatva, ásatásokkal összekötött kutatásokat nem eszközölhettem, de egyik ponton világos jelét láthattam annak, hogy e talaj vajmi érdekes leletek kincsbányája lehetne. Egyik ponton ugyanis a föld gazdája mintegy ölnyi mélységű üreget ásott s egy hatalmas kőpillére bukkant, melyet azon pillanatig, hogy ott jártam, hasztalanul kísérlett volt a föld öléből kiemelni. Amennyiben azonban e kőduczhoz hozzáférhettem, annyiban mondhatom, hogy felirat nélküli. Különben arról is értesültem, hogy az út másik felén hasonló kőmassza volna eltemetve.

Odább haladva azon a ponton, hol két római út hegyes szögben egymással találkozik, már sokkal terjedelmesebb alapfalak mutatkoztak. Ez alapfalak *római* volta felett semmi kétség sem foroghat fen s nyilván összeköttetésben vannak a Temes balparti hasonló alapfalakkal. E terület nagyrészt kopár, agyagos színű, s a római peremes téglák egész özönével van elborítva. Amennyire én e falakat nyomozhattam, annyiban mondhatom, hogy kiterjednek azok a Temes jobb felén egészen azon malomcsatornáig, mely a Bisztrából szakad ki s a csutta-jaazi úton túl ismét az anyafolyóba ömlik.

Majd átlépve a Temesen, melynek környékén még egyre sűrűen fordultak elő a peremes téglák, a főpóstaúton át a zsuppai malomhoz közelítettem. A már említett mellékúton, mely a főutat, a malommal köti össze, odamenet jobbra magas búzakalászkok közepette a mezei út szélén egy mészkőből faragott, eredeti nagyságu, de már megcsontított oroszlánra találtam. Nem mondhatnám, hogy valami remekmű, de mégis jól faragott munka ez, mely a rómaiaknak e vidéken honos volt kőfaragási mestersége minden jellemző típusát magán viseli. Az állatalak feje egészen hiányzott, de a törzsök teljes épségben maradt fen. Szerettem volna ugyan e másfélezer évesnél is idősb érdekes emléket a m. n. muzeum kőtára számára megszerezni, de sajnálattal értesültem, hogy tulajdonosa nem hajlandó a római provinciális műfaragás ez általa kellően nem értett s nem is becsült ritka példányától megválni.

A zsuppai malomhoz érkezve, a római letelepedésnek még tömegesb emlékmaradványai tüntek szemembe. A téglák egész özöne feküdt előttem s ezek közül különösen magukra vonták figyelmemet azon óriási téglák, melyeket a molnár kamarájában teljes épségben találtam. Sajátságos azonban, hogy valamennyi írás-bélyeg nélküli, s csak egyeseken került elő a keresztvonalas bélyeg. Római voltak azonban kétségtelen.

Közvetlen a malom előtt egy magasb földtöltés van, melyre a malom épülete mintegy támaszkodik. Az egész egy hosszúdad négyszögű síktérre s illetőleg kertté van alakítva. A malom-árok felé eső rész meglehetősen meredek s ez oldalról vizsgálva az egészet kitűnik, hogy a kert hatalmas substructurákon nyugszik. A bozót egyébiránt e helyt oly sűrű volt, hogy alig lehetett tőle e substructurákhoz hozzáférni. Kétségtelennek mondhatom mindazonáltal, *hogyan e hely a római letelepedésnek egy nevezetes pontja.*

A malom előtt végre a római castrumnak is feltaláltam hatalmas sánczait, melyek mindazonáltal a malomárok által már keresztül vannak szelve. A maradványok után ítélve, e castrum a hazánk területén létezetteknek egyik legnagyobbika volt. A sánczok még a malmon túl az országút irányában is tova húzódnak.

Zsuppában, honnan a m. n. muzeum 1851-ben tudvalevőleg egyik, Antoninus Pius alatt 157-ben december 13-án (?) Barsimso számára kiállított becses katonai bronzdiplomáját kapta,²⁵ Capra ur udvarában egy jókora tömegű feliratos római követ láttam, mely a

helység régi templomának oltárába volt befalazva, illetőleg az oltártalapatot képezte. Sajnálom, hogy az íráslapjára fordított követ nem olvashattam, a kísérlet pedig, a kőcolost megfordítani, eredménytelen volt.²⁶ Megjegyzem továbbá, hogy Capra ur egyik előpitvara a leggyönyörűbb s legépebb római nagy négyszögteglákkal van berakva, melyek némelyikén LEGIV, másokon MID írásbélyegek láthatók.

Mindezek nyilván kétségtelen jelek, hogy Tibiscumnak helyfekvése azon ma nagyrészt szántóföldek által elfoglalt térségre teendő, mely a Bisztra-Temestorkolaton fölül Jaaz és Zsuppa között terül el.

És ezt bizonyítja főleg az a körülmény is, hogy az erdélyi római út és a Dunától jövő római út e helyt fut egybe, miként azt térképünkön megjelöltük.²⁷

Nehézséget mindezek után csak egy dolog látszik még kelteni, *tudniillik magának Tibiscumnak elnevezése. Miként fekiüdhetett Tibiscum a Temes mellett — kérdezheti valaki — amidőn Tibiscus a Tisza latin neve s kétségtelen, hogy a római Tibiscum csakis a latin Tibiscustól kapta elnevezését?*

E nehézség azonban csak látszólagos. Mert tévedés volna azt hinni, amint az rendszerint elő is fordul, *hogy Tibiscus minden időben a Tisza latin elnevezése volt.* A dolog inkább akként áll, *hogy az ó- és középkorban épen nem a Tisza, hanem a Temes neveztetett Tibiscusnak.* A rendelkezésünkre álló adatok eziránt épen mi kétséget sem hagynak fenn. Strabo ugyanis az Ister melléki népekről, Illyriáról és Pannoniáról szólva, felemlíti a *Ἰαπίσους* folyót, mely szerinte a dákokat a bojok és tauriskok nevű celta népségek országától, Illyriától elválasztotta.²⁸ A *ροῦ Ἰαπίσου* név azonban kétségkívül el van rontva, mivel ily nevű folyó sehol másutt nem említettik. De helytelen Casaubonus és Groskurd olvasása is, kik a szöveghibát észrevevén, azt úgy akarták kiigazítani, hogy amaz szerint, kit egyébiránt Korai is követ, a *ροῦ Ἰαπίσου* helyett *ροῦ Μαπίσου*, emez szerint pedig *ροῦ Μάγυου* olvasandó. Vagyis Cosaubonus szerint a *Maros*, Groskurd szerint pedig a *Morava* értendő alatta. Maga Strabo az, ki ebbeli okoskodásukat megczáfolja. Mert miként lenne itt a *Marosról* szó, midőn Strabo világosan megjegyzi Parisusáról, *hogy ez a hegyekből jöve az Isterbe ömlik.*²⁹ Hiszen a Maros a Tiszába és nem a Dunába ömlik. És másrészt miként lenne itt szó a *Moraváról*, *mely nem is Dácia földének folyója?* Azért nagyon is okadatolt Forbiger gyanítása, hogy Strabo itt ugyanazon folyót érti, melyet Plinius *Pathissus*-nak³⁰ és Ammianus Marcellinus *Parthiscus*-nak³¹ neveznek, és mely alatt más nem érthető, mint a későbbi *Tysia* vagy *Tisianus*, azaz a Tisza, Dáciának valóságos határfolyója Illyria felé, úgy hogy *ἸΑΠΙΣΟΥ* helyett nyilván *ἸΑΘΙΣΟΥ*-nak kell lennie.³²

Nagyon egyezik ezzel az, mit egyéb későbbkori írókból tudunk. Így például a byzantinusak egyik legtanulságosbika, a hazánk területén Attilánál követségben járt v-ik századbéli *Priskosz Rhetor* a Tiszát *Τύαα*-nak;³³ egy másik byzantinus, a teljes hiteli, x-ik századbéli *Konstantinosz Porphyrogenetasz* pedig *Τίρζα*-nak nevezi.³⁴ A vi-ik századbéli góth *Jornandes Tysia*-nak írja.³⁵ De saját hazai régibb történeti kuttőinkben is a Tisza soha nem neveztetik *Tibiscus*-nak. Így legrégebb hazai történetírónk *Béla király névtelen jegyzője folyónkat Thiscia*-nak;³⁶ Sz. Gellért püspök nyilván xi-ik századbéli életirója *Ticia*-nak,³⁷ illetőleg *Tycia*-nak;³⁸ a xiii-ik századbéli *Kézai Simon* mester *Tiza*-nak;³⁹ ugyane század egy másik krónikása *Rogeri*us mester *Ticia*-nak;⁴⁰ *Mark* krónikája, mely a történeti eseményeket 1330-ig tartalmazza, *Tiscia*-nak,⁴¹ *Tyscia*-nak⁴² és *Tysce*-nek;⁴³ a *budai krónika*, mely törté-

nettünk előadását 1468-ig vezeti, *Tiscia*-nak,⁴⁴ illetőleg *Tyscia*-nak;⁴⁵ a valószínűleg xv-ik századbéli *pozsonyi krónika* *Thisia*-nak,⁴⁶ *Thiscia*-nak.⁴⁷ *Tisa*-nak,⁴⁸ *Tiscie*-nek,⁴⁹ *Tiscia*-nak⁵⁰ és *Tyssa*-nak;⁵¹ *Thuróczy*, kinek krónikája Mátyás korszakáig terjed, *Ticia*-nak,⁵² *Titia*-nak,⁵³ *Thitia*-nak,⁵⁴ *Thiscia*-nak,⁵⁵ *Thyscia*-nak.⁵⁶ Egyéb írók és szerzők is hasonlóan nevezik. Így többi közt *Berengari Jakab* és *Bonofato Raimond* pápai collectorok azon tizedlajstromban, mely a xiv-ik század első tizedeiben lett általok szerkesztve, a Tiszát *Tycia*-nak mondják.⁵⁷ *Bertrandon de la Broquiere* 1432-ik évi utazási iratában *Tisce*-nek;⁵⁸ *Szerémi György*, II. Lajos és Szapolyai János udvari káplánja, tehát a xvi-ik század embere *Thicie*-nek,⁵⁹ *Ticie*-nek,⁶⁰ *Tiza*-nak,⁶¹ *Tiscia*-nak,⁶² *Ticia*-nak,⁶³ *Thiza*-nak,⁶⁴ *Thicius*-nak.⁶⁵ *Thicia*-nak⁶⁶ és *Titia*-nak.⁶⁷ És hasonló tapasztalunk a xiv. és xv-ik századbéli okleveleknél is, melyek a Tiszát *Ticze*-nek, illetőleg *Titia*-nak hangoztatják.⁶⁸

Innen van aztán, hogy újabbkori alapos térképírók a Tiszát *Parthiscus*-nak, *Pathissus*-nak, *Tisia*-nak jelölik, mint *Spruner*;⁶⁹ *Tisianus*-nak, *Parthiscus*-nak, *Tisia*-nak, *Tiza*-nak, mint *Bretschneider*;⁷⁰ *Tissus*-nak és *Tisia*-nak mint *Kiepert*;⁷¹ *Tiscus*-nak, *Tisia*-nak, *Pathiscus*-nak és *Tissia*-nak, mint *Jausz*;⁷² *Tisianus*-nak mint *König*;⁷³ *Pathissus*-nak, mint *Menke*;⁷⁴ *Tysia*-nak, *Pathysus*-nak, mint *Rhode*⁷⁵ és így tovább.

Igaz, *Ptolemaeus* Dácia nyugoti határául a *Τιβισσοϛ* folyót jelöli meg,⁷⁶ mely elnevezés alatt már persze nem érthetni a *Temest*, azonban meg kell jegyeznünk, hogy Ptolemaeusnál talán inkább egy helytelen kijavítás ez, melyet egy későbbi másoló engedett meg magának; mert az semmiképen sem szenved kétséget, hogy midőn Ptolemaeus Dácia nyugati határát akarta kijelölni, tényleg a *Tiszát* és nem a *Temest* tartotta szem előtt, miként ezt tévesen Mommsen hiszi,⁷⁷ kit aztán Marquardt is követ.⁷⁸ Azon feliratos kőre nézve pedig, mely a tiszai határpraefectusról, mint a *Tibiscuson* czirkáló katonai tisztviselőről emlékezik, az a megjegyzésünk, hogy e kő szövege nem kétségtelenül megállapított⁷⁹ s azért itt épen nem döntő a fent felhordott számos adat ellenében. Ezek teljesen megbízhatóan kezekednek arról, hogy az ó-korban a *Tisza* latin neve nem volt *Tibiscus*, s hogy nem volt az a későbbi századokban sem, mondhatni, egészen a xvi-ik századig, ámbár elismerjük, voltak már előbb is esetek, midőn a *Tibiscus* név a fenálló használattal ellentétben, a *Tiszára* átvitetni kezdett.⁸⁰ Ez az átmenet is azonban nem folyt le zavar nélkül, mit igen világosan mutat *Galeoti Márk* ezen megjegyzése: *Tibiscus, quem Titiam vocant*.⁸¹

A *Tibiscus* valósággal a *Temes* régi latin neve volt, miként az *Spruner*,⁸² *Kiepert*,⁸³ *Bretschneider*,⁸⁴ *Mommsen*,⁸⁵ *Graff*,⁸⁶ *Pesty*,⁸⁷ *Rhode*,⁸⁸ *Jausz*,⁸⁹ *Gooss*,⁹⁰ *Szabó Károly*⁹¹ *Révész*,⁹² a *Brockhaus*-féle lexicon⁹³ írói és mások is hirdetik. *Priskosz Rhetor Τιβισσαϛ*-nak,⁹⁴ *Jornandes Tibisia*-nak nevezi.⁹⁵ És ezen állítás ellenében mitsem bizonyít az, hogy egyes íróknál e folyó neve nem ezen latin névvel fordul elő, mint többi közt *Biborban született Konstantin* császárnál, ki *Τιμίσσηϛ*-nek;⁹⁶ *Béla király névtelen jegyzőjénél*, ki *Temus*-nak⁹⁷ és *Temes*-nek;⁹⁸ *Berengarinál* és *Bonofatonál*, kik azt *Dimes*-nek s majd *Tymissy*-nek;⁹⁹ *Thuróczi*-nál, ki azt *Temes*-nek;¹⁰⁰ Márknál, ki azt ugyancsak *Temes*-nek¹⁰¹ írják, s amint az egyes régibb okiratokban is *Themes*-nek mondatik.¹⁰² Mert ez nem egyéb, mint a latin *Tibiscus*-nak magyar elnevezése, mely diplomáinkban az e folyótól nevet nyert *Temesvár* megjelölésében elég korán csaknem kizárólagossá vált.¹⁰³

Jegyzetek III-hoz.

- ¹ Hunfalvy: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása*. I, 35.
- ² Erdély keleti hosszúsága Lenk szerint $40^{\circ} 2' - 44^{\circ} 5' 5''$ -ig terjed el; Söllner szerint $40^{\circ} 3' - 44^{\circ} 4'$; Reissenberger szerint $40^{\circ} 2' 20'' - 44^{\circ} 16' 10''$; Bielz szerint $40^{\circ} 2' - 44^{\circ} 16'$. Hunfalvynál i. h. I, 37.
- ³ L. Hunfalvynál I, 79.
- ⁴ U. o. I, 41.
- ⁵ U. o. I, 84.
- ⁶ U. o. I, 84.
- ⁷ U. o. I, 45.
- ⁸ U. o. I, 58.
- ⁹ U. o. I, 81.
- ¹⁰ U. o. I, 72.
- ¹¹ U. o.
- ¹² U. o.
- ¹³ L. Goosst: *Studien zur Geographie u. Geschichte des traj. Daciens*. pp. 15—16. Azonkívül v. ö. Mannerttel: *Geographie der Griechen u. Römer*. I, 140—144. Tormával: *Adalék észak-nyugoti Dacia föld- és helyíratához*. (A. M. Tudom. Akad. Évkönyvei XI. köt. II. darab) pp. 28—29.
- ¹⁴ Id. hh.
- ¹⁵ Id. hh.
- ¹⁶ Torma Károly szerint »leghelyesebb lesz, s ritkán fogunk hibázni, ha (Ptolemäusnak) dáciai méréseinél hosszúságaiból $7^{\circ} - 7^{\circ} 30' - 7^{\circ} 50'$ -et vonunk le, s a megmaradott számot vesszük az illető fok mai hosszának. Matematikai szabatoságot még ezen alábszállítás következtében sem nyerünk, de igen oly számítást, mely mégis kevés csalódást fog okozni. (*Adalék észak-nyugoti Dacia föld- és helyíratához*. p. 29. jegyz. 28.)
- ¹⁷ *Történelmi Adattár*. Temesvár 1872. II. évf. 369—370. II.
- ¹⁸ *Archaeologiai Értesítő*. A magyar tudományos Akadémia archaeologiai bizottságának közlönye. 1873. VII. köt. 6. sz. 103—104. II.— *Temesi Lapok*. I. évf. 1872. 132. sz.
- ¹⁹ *Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum Vol. III. aus Dacien und Moesien*. Von Otto Hirschfeld. Wien 1874. (Aus dem Mailhefte des Jahrganges 1874 der Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften (LXXVII. Bd. S. 363) besonders abgedruckt.) pp. 39—40. A *contubernium*-ra nézve megjegyzi, hogy az valószínűleg *A'* = *nal*-nak olvasandó. A többire nézve pedig mondja: Die Schrift dürfte dem Ende des zweiten Jahrhunderts angehören; grammatische Fehler, wie pro saltem suam, sind in Inschriften dieser Gegenden nicht selten. Der Name Julius Valentinus ist zu häufig, um eine Identification zu gestatten.
- ²⁰ *Ephemerides Epigraph.* 1875. pag. 319. Nr. 443.
- ²¹ *Történelmi és régészeti Értesítő*. A délmagyarországi történelmi és régészeti társulat közlönye. Szerkeszti Jankó Károly és Miletz János. Temesvárott 1875. I. évf. pag. 45.
- ²² Ezzel az *Archaeologiai Értesítő* és a *Temesi Lapok* közleménye teljesen megegyezik. Ez utóbbi csupán az első betűt írja *J*-nek *I* helyett.
- ²³ Ezek közleményére nézve kénytelen vagyok kimondani, hogy valamennyi közt a *leggyarlóbb*, ami pedig ellenök annál súlyosb vád, mivelhogy a kérdéses kő azóta a délmagyarországi tört. és régész. muzeumba Temesvárra kerülván, egy teljesen correct olvasást leginkább lehetségesített volna.
- ²⁴ V. ö. W. Klein szavaival is Hirschfeldnél: *Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum*. p. 39.

²⁵ L. alább a *függelék*-ben.

²⁶ 1876, augusztusban ismét megfordulva Zsuppában, a követ még egyre alkalmatlan helyzetben találtam. Legendájából csak e néhány szót betűzhettem ki: O PVBLCICO FIDES | SARMĀZEGET · | SEV · Capra ur szíves volt megigérni, hogy a követ megfordíttatja s róla pacsolatot küldend. Egyszersmind felemlitem, hogy ugyancsak 1876-ban egy másik feliratos kő is került elő Zsuppában és pedig *a malom előtti castrum sánczai-ból*. Fájlalni lehet, hogy a régi Tibiscum ez emlékmáradványa oly rútol össze lett törve. Minden erőlködésem daczára sem bírtam olvasni, csakis e szótöredékeket vehettem ki: VIT |/// ANXXX |/// TICIA | HERES · CAD | DES /// NAS | VETE · VIX /// | F · IVL X ////// |/// XER \ E /// |/// CONIVX | Tehát kétségtelenül egy veterannak neje által állított síremlék. A számos töredékből álló kő jelenleg Jakabfi ur birtokában van Zsaguzsénban.

²⁷ Ez útról, valamint a kettős Tibiscum kérdéséről alább lesz szó. (L. azonkiv. *Dácia és Moesia területén* című kiadványomat is. Budapest. 1875. 24—34. ll.) Itt csupán csak azt akarom felemlíteni még, hogy 1876-ban augusztusban *Kavaránba* is jöttem, megtekintendő az itt levő állítólagos római castrumot, melyről az írók Marsili után oly gyakran beszélnek. Mit Kavaránban láttam, az meggyőződöttem arról, hogy tévedés van a dologban. Azon kisszerű földsánczok ugyanis, melyek Kavarán határában az egyedüliek, *nem rómaiak*, hanem valamely középkori építményből származnak. *Itt castrumnak nyomára nem akadtam s ez megerősített azon hitben, hogy a Marsili által említett kavaráni castrum nem más, mint a Temes-Bisztratorkolati castrum.* Marsilinak előadása különben sem mond e felvételnek ellent. Ő t. i. írja: Ad ripam meridionalem Temis fluvii, nec procul ab eo loco, quo *Bistra torrens in Temis se exonerat*, positum fortalitium, pluribus fossis, et aggeribus constans, super quorum intimo pars muri angularis eminet. (*Danubius Pannonico-Mysius*. Tom. II. p. 67. és Fig. xxxiv.) Ez a leírás semmikép sem illik a kavaráni sánczokra. Marsili kétségkívül a zsuppaiakról beszél, de az írók egy nagy része, Marsilire támaszkodva, külön castrum létezését vitatja Kavaránban. Maga *Mommsen* és *Kiepert* is tévedtek ez alapon.

²⁸ *Geographia* VII. könyv. v. fej. 2. szak.

²⁹ U. o. i. h.

³⁰ *Historia Naturalis*. IV. 12. 25.

³¹ *Rerum gestarum Libri*. xxxi. Lib. xvii. 3.

³² L. Forbiger tudományos jegyzeteit *Strabo* német fordításához. Stuttgart. 1857. Hoffmann-féle kiad. III. Bd. 101. l. 7-ik jegyz.

³³ In *Excerptis de Legationibus*. Szabónál: Kisebb történelmi munkái. I. 26.

³⁴ *De Administrando Imperio*. Cap. xl. (Szabónál: *Biborban született Konstantin császár munkái magyar történelmi szempontból ismertetve*. Közölve: *Magyar Akadémiai Értesítő*. Pest. 1860. I. 140.)

³⁵ *De Gothorum origine et rebus gestis*. Cap. xxxiv. (Migne-féle kiadás: *Patrologiae Latinae Cursus Completus*. Paris. 1865. Tom. lxxix. p. 1276.)

³⁶ *Historia Hungarica de septem primis Ducibus Hungariae*. Cap. ix, cap. xlv, cap. xi. (Schwandtnernél: *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres et Genuini*. Bécs. 1766. P. I. p. 10. 11. 34. 35. Nagyszombati 1765. kiad. P. I, p. 15. Szabó magyar kiad. Pest 1860. pp. 17. 18.)

³⁷ *Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta et Acta*, Batthyánnál. Albo-Carolinae, 1790. pag. 319. 321. Szabónál: *Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról*. Budapest 1869. 62. lap, x. fej.

³⁸ Batthyánnál i. h. pp. 321. 323.

³⁹ *Chronicon Hungaricum*. Lib. II. cap. II. §. 3. (Horányi-féle bécsi kiadás. pag. 38.)

⁴⁰ *Miserabile Carmen*. Cap. xxviii. (Schwandtnernél i. h. P. I. p. 386.)

⁴¹ *Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum m.ccc.xxx producta*. Pest, 1867. 51, LIV.—58, LXVII.

⁴² U. o. 3, VII. VIII. — 5, x. — 10, XVIII, kétszer. — 51, LIV. — 58, LXVII. LXVIII. — 62, LXXIX, kétszer. — 65, LXXXIII.

⁴³ U. o. 4, IX.

⁴⁴ *Chronicon Budense*. Podhráczky-féle kiad. Buda. 1838. Pars I. p. 19.

⁴⁵ U. o. Pars I. pp. 14. 15. 16. 17. és Pars II. pp. 85. 114. kétszer, 143. 144. szintén kétszer.

⁴⁶ *Chronicon Hungarorum Posoniense*. Toldy-féle kiad. Bud. 1852. Lib. I. cap. II. §. 2. p. 7.

⁴⁷ U. o. Lib. I. cap. II. §. 3. p. 7.

⁴⁸ U. o. Lib. I. cap. II. §. 4. p. 8.

⁴⁹ U. o. Lib. I. cap. II. §. 5. p. 9.

⁵⁰ U. o. Lib. I. cap. III. §. 1. p. 10—11.

⁵¹ U. o. Lib. II. cap. II. §. 10. p. 30.

- ⁵² *Joannis de Thuróc Chronica Hungarorum.* (Schwandtnernél: *Scriptores Rer. Hung.* P. I. Bécs, 1766. p. 47—366.) P. I. cap. XXIII. p. 94.
- ⁵³ U. o. P. I. c. XI. p. 71.
- ⁵⁴ U. o. P. IV. c. XXXVI. p. 311.
- ⁵⁵ U. o. P. I. c. X. p. 70. Pars II. c. XXXVII. p. 125. P. II. c. LVII. p. 163, kétszer. Pars II. c. LX. p. 167.
- ⁵⁶ U. o. P. II. c. LII. p. 151 kétszer. P. II. c. XLIV. p. 137 kétszer. P. II. c. LII. p. 152.
- ⁵⁷ Theinernél: *Vetera Monumenta Historica Sacra Hungariam illustrantia.* Roma, 1859. T. I. p. 563, DCCCLIX darab.
- ⁵⁸ Hatvani Mihály által kiadva a *Brüsseli Okmánytár* (*Magyar Történelmi Okmánytár.* IV. köt.) toldalékában. (*Magyar Tört. Emlékek.* I. oszt. IV. köt. Pest, 1859. pag. 310.)
- ⁵⁹ *Szeréni Emlékirata Magyarország Romlásáról* (*Epistola de perdicione Regni Hungarorum.*) Közli Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. (*Magyar Tört. Emlékek* II. oszt. I. köt.) pp. 185. 186. kétszer, 187. 204. 209. 242. 244. 253. 317. 318. 342. 343. 398.
- ⁶⁰ U. o. pp. 12. 186. kétszer, 318. 344.
- ⁶¹ U. o. pag. 123.
- ⁶² U. o. pag. 126.
- ⁶³ U. o. pp. 126. 184. kétszer.
- ⁶⁴ U. o. pag. 371.
- ⁶⁵ U. o. pag. 317.
- ⁶⁶ U. o. pp. 207. 243. 317. 347.
- ⁶⁷ U. o. pag. 177.
- ⁶⁸ Példákat I. Jászaynál: *A magyar nemzet napjai.* I. 43. a jegyzetben. — Azonkiv. *Tört. Adattár.* I. 307. Timomnál: *Imago Antiquae et novae Hungariae.* Kassa. 1733. II. 50.
- ⁶⁹ *Atlas Antiquus.* Menke-féle III-ik kiadás. Gotha, 1865. Nr. XXIII. — *Historisch-geographischer Schul-Atlas.* Gotha, 1860. Nr. 1.
- ⁷⁰ *Historisch-geographischer Wand-Atlas.* Nr. I. III. v.
- ⁷¹ *Úgy nagy falu* abroszán, mint a *Histor.-geogr. Atlas der alten Welt* című kiadványban. Weimar, 1858. Tab. XV. XVI.
- ⁷² *Histor.-geograph. Schul-Atlas.* Wien u. Olmütz. 1873. I. Abth. Nr. 8, 9, 10.
- ⁷³ *Hist.-geogr. Hand-Atlas.* Wolfenbüttel, 1874. II. Abth. Nr. 13.
- ⁷⁴ *Orbis Antiqui Descriptio.* Editio Secunda. Gothae, 1854. Nr. XV.
- ⁷⁵ *Histor. Schul-Atlas.* Glogau. Évszám nélkül. Nr. VIII.
- ⁷⁶ Dacia definitur ab occasu Jazygibus Metanastis, iuxta *Tibiscum* amnem, s így még kétszer említi e néven. (*Geograph.* III. 8.)
- ⁷⁷ *Corpus Inscript. Latinar.* Vol. III. P. I. E nézet téves voltát már korábban mutattam ki: *«Dácia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában»* című értekezésemben. Budapest 1874. 23—24. II.
- ⁷⁸ *Römische Staatsverwaltung.* Leipzig, 1873. I. 152.
- ⁷⁹ Főleg a kérdéses névre nézve áll az, mert miután egyik publicatióban *Tibissi*, a másikban pedig *Tibisci* fordul elő, teljesen okadatolva kérdezhetjük: *vajjon nem téves olvasás-e mindkettő?* Egyébiránt I. a feliratos követ: *Seivertnél: Mon. Rom. in Dacia mediterr.* Viennae, 1773. p. 56. — Gruternél 448, 3. — Griselininél: *Gesch. d. temes. Ban.* I, 7. — Báránynál: *Temesvármegye Emléke.* 5, és *Torontál Hajdana.* 8. I. — Böhmnél: *Délmagyarorsz. k. tört.* I. 366—367. — Aschbachnál: *Ueber Trajans steinerne Donaubrücke.* p. 217. (*Mittheilungen der kais. kön. Central-Commission.* Wien, 1858. III. Jhg.) — Schmidtnél: *Die Geten und Daken,* közölve az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* című szaklapban. Neue Folge. IV. Bd. I. Heft. Kronstadt, 1859. p. 174. — Szamosinál: *Analecta.* p. 7. — Hohenhausennél: *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen.* Wieu, 1775. 51. I. — Fabrettinél pag. 242. — Katanesichnál: *Istri Adcolarum Geographia Vetus.* Budaë, 1827. P. II. p. 218. XL. db. — Celláriusnál: *Notitia Orbis Antiqui.* Lipese 1731. T. I. L. II. c. VIII. p. 476.
- ⁸⁰ *Bonfin* például, ki Mátyás korában élt, már ugyancsak használja a Tiszáról a *Tibiscus* nevet. (*Rerum Ungaricarum Decades.* Hanoviae, 1606. Dec. I. Lib. I. p. 5. Dec. I. Lib. IX. p. 133 s egyébütt.) — *Ranzan* Péter, ki Mátyás király udvarában több éven át követ volt, azonképp *Tibiscus*-nak nevezi a Tiszát. (*Epitome Rerum Ungaricarum.* Ind. I. p. 420. Ind. II. p. 425. Schwandtnernél: *Scriptor. Rer. Hung.* T. I.) — *Callimachus* Fülöp a XV-ik század második felének embere, ugyancsak *Tibiscus*-nak írja folyónkat. (*De Rebus a Vladislao rege gestis.* In Praefatione. p. 42. és Lib. II. p. 102. Schwandtnernél I. h. Tom. II.) — Egy másik XV-ik századbeli író, *Oláh* Miklós-ról ugyanazt mondhatjuk. (*L. Hungaria.* Cap. IV. p. 6—7. cap. XII. p. 23. cap. XVIII. p. 33. s másutt. Béhnél:

Adparatus ad Historiam. Posonii. 1735.) *Verancsich*-ről, ki a xvi-ik század elején született, hasonló áll. (L. *Összes Munkái*. Szalay László és Wenzel Gusztáv akad. kiadásában. Példaül I. köt. 125. 126. 127. 142. 161. 220. 229. 255. 287. 295. v. köt. 17. 35. ll.) Hasonlót találunk a xvi-ik század egy másik írójánál *Forgách* Ferencz-nél is. (*Magyar. Historiája*. Akadémiai 1866-iki kiadás. 2. 15. 33. 35. 36. 54. 89. 90. ll.) Valamint összehasonlíthatni még e tekintetben *Petancius* Felixet (*Dissertatio de Itinribus aggrediendi Turcam*. p. 192. Schwandtner-nél i. h. Tom. III.), *Wernher* Györgyöt (*De Admirandis Hungariae Aquis*. 174. 175. 176. 161. ll. Schwandtner-nél i. h. Tom. III.) és másokat.

⁸¹ *Commentarius elegans de Mathiae Corvini dictis et factis*. Cap. VI. Schwandtner-nél: *Scriptor. Rer. Hung.* Tom. II. p. 170.

⁸² *Atlas Antiquus*. Nr. XXIII. *Historisch-geogr. Schul-Atlas*. Nr. I.

⁸³ Úgy nagy *fali* abroszán, mint a *Hist.-geogr. Atlas der alten Welt* című kiadványában. Tab. xv.

⁸⁴ *Hist.-geogr. Wand-Atlas*. Nr. II.

⁸⁵ *Corpus Inscript. Latinar.* Vol. III. és az ehhez csatolt Kiepert-féle dáciai térkép.

⁸⁶ *Schul-Atlas der alten Geographie*. II-ik kiad. Halle, 1845. Tab. v.

⁸⁷ E kitűnő író figyelmeztet, «hogy a Tibiscus folyó név alatt a xvi. századig éppen nem a Tiszát, hanem a Temes folyót kell érteni.» (*Budapesti Szemle*. XLIV—XLV. ff. 225. l.)

⁸⁸ *Hist.-Schul-Atlas*. Glogau. Nr. III.

⁸⁹ *Hist.-geogr. Schul-Atlas*. I. Abth. Nr. 9.

⁹⁰ *Studien zur Geogr. u. Gesch. des trajan. Daciens*. p. 31.

⁹¹ *Allg. deutsche Real-Encyklopädie*. XI. kiad. Lipsze, 1868. XIV. k. 416. l.

⁹² *Kisebb történelmi munkái*. I. 27. a jegyzetben, és I. 65.

⁹³ *Fel-laka* című beható értekezésében.

⁹⁴ In *Excerptis de Legationibus*. Szabónál: *Kisebb tört. munkái*. I. 27.

⁹⁵ *De Gothorum origine et rebus gestis*. Cap. XXXIV. Az említett Migne-féle párisi 1865-ik évi kiadásban p. 1276. Tom. LXIX.

⁹⁶ *De Administrando Imperio*. Cap. 40. Szabónál: *Biborb. szül. Konstantin Munkái*. e. h. pag. 140.

⁹⁷ Cap. XI. Schwandtner-nél i. h. P. I. p. 11.

⁹⁸ Cap. XLIV. (Schwandtner-nél i. h. P. I. p. 34.) E fejezetben *négyszer* említi folyónkat e néven.

⁹⁹ *Építome ex libris rationaris decimarum sexcentalium*. Theinernél fentidézett helyen. Tom. I. p. 563—564.

¹⁰⁰ *Chronica Hungarorum*. P. II. c. LVII. p. 163. U. o. cap. LX. pag. 167. kétszer. U. o. Pars IV. cap. LIX. p. 348. (Schwandtner már idézett kiadásában.)

¹⁰¹ *Chronica de gestis Hungarorum*. 65, LXXXIII.

¹⁰² Ilyen példaül azon csanádkáptalani oklevél 1460-ból, mely a *Hazai Okmánytár* III-ik kötetében, a 410. lapon közöltetik.

¹⁰³ Erre vonatkozó számos adatot közöltem a *Történelmi Adattár* II. kötetében, 385—386. és 427. ll. és illetőleg a délmagyarországi *Történelmi és régészeti Értesítőben*. I. köt. 20—22. ll.

IV.

A két Tibiscum kérdése.

E kérdés megoldása etymologiai és autoptikus alapon megkísérve. A nézet általános, hogy Temesvár helyén is állott egy Tibiscum. E nézet valószínűsége. Tévednek, kik az ősi Temesvárt Zambarával, vagy Zurobarával azonosítják. Temesvár inkább a római Tibiscum magyar elnevezése. Tibiscumnak neveztetett még Tubero idejében is. Az autopsia szinte két Tibiscum mellett látszik bizonyítani. Vizsgálataim kiindulási pontja és eredménye. A római útvonalak maradványainak bizonyítéka. A peutingeri tábla és a ravennai Névtelen bizonyítékai.

Gooss alaptalan értelmezése. Katancsich, Forbiger és követőik helytelen állításai.

Ezek után most már csak egy kérdés oldandó meg: *az tudniillik, hogy vajjon egy avagy két Tibiscum állott-e hazánk területén*, úgy amint azt Forbiger és Katancsich s majd ezek alapján mások is állították?

Láttuk, hogy e kérdés két régi forrásra visszavezethető: a *peutingeri táblára* és a *ravennai Névtelenre*. Ezek folytán tényleg két Tibiscum-nak felvétele már meglehetősen átment a tudományos köztudalomba, olyképp, hogy az egyik *Temescvár*, a másik pedig a *Temes-Bisztratorkolat* vidékén feküdt.

Én e kérdést egyrészt az *etymologia*, másrészt pedig az *autopsia* alapján reméltem — ha nem is döntőleg — megfejtetni. Mindkét úton ugyanazon eredményhez jutottam.

Az *etymologia* ugyanis megerősíteni látszik az általános érvényre emelkedett nézetet, hogy *Temesvár helyén hajdan egy római Tibiscum állott*. Voltak ugyan, kik a mai Temesvárt a római *Zambarával*, illetőleg *Zurobará*-val azonosíták. Így például Severini,¹ Grisellini,² Sulzer,³ Stephanus,⁴ Buno,⁵ Cellarius,⁶ Gooss,⁷ Bedeus,⁸ Bárány,⁹ Preyer,¹⁰ Böhm,¹¹ a lipcei reál-encyclopädisták.¹² Sőt az állítás annyira betolta magát a köztudalomba, hogy még Pariz Pápai is azt írja lexiconában: Themisvarinum olim Zurobara.¹³ Ám ezek ellenében már évekkel ezelőtt mutattam ki, hogy Zambarának, vagyis Zurobarának semmi vonatkozása sincsen Temesvárra.¹⁴ Spruner tényleg a régi Zambarat a mai Zombor helyére helyezi¹⁵ s így legalább a nyelvérzék, a linguistikai igényt elégitette ki, noha bizonyosak lehetünk, hogy eljárásában nem egy maga erre támaszkodott ő, ki alapos és beható forrástanulmányok mellett készítette kitűnő abroszait. De még ezenkívül is tudnunk kell, hogy míg Zambara és Temesvár nevezetek közt semmi hang- és fogalomrokonság nincsen, addig Temesvár jelenlegi elnevezése nagyon is visszavezethető egykori latin elnevezésére. Csak arra kell emlékeznünk, hogy a *Temest régente Tibiscusnak nevezték*, másrészt pedig, hogy *Temesvárt még Tubero idejében is Tibiscumnak hívták*. Így midőn Dózsa György lázadását leírja, Temesvárt mindig *oppidum Tibiscanum*-nak nevezi¹⁶

és a Báthory István által segédül hívott Zápolya Jánosról azt írja, hogy «magnis itineribus *Tibiscum* contendit»¹⁷ ami itt egyértelműleg Temesvárral van véve.¹⁸

Ez tehát, valamint azon körülmény, hogy Temesvár helyén több római tárgy találtott¹⁹ eléggé bizonyítja, hogy Temesvár igen is lehetett *Tibiscum*, de nem Zambara vagy Zurobara, és így legkevésbé sem tetszhetik légből kapottnak az állítás, hogy két *Tibiscum* létezett.²⁰

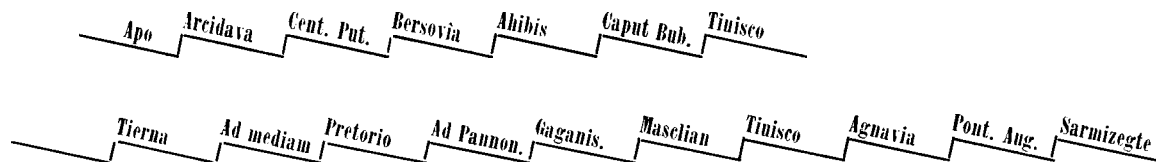
Ami pedig az *autopsiát* illeti, ez meglehetősen ugyane nézet mellett tanuskodik. Mert ha — ilykép okoskodtam — constatálható, hogy a Temes-Bisztratorokolat előtti *Tibiscum*nál két útág fut össze, akkor nyilván az is be van vele bizonyítva, hogy a peutingeri táblának két *Tibiscuma* a valóságban *csak egy telepnek* felel meg s hogy csakis a rajz tökéletlen chartographiai előállításának tulajdonítandó, ha a táblán ez másként, s nevezetesen két különbözőnek látszó pont gyanánt van feltüntetve.

Ezért miután a municipium *Tibiscum* helyfekvését megállapítottam, legott a római útnak felkeresésére indultam, melyet nem is kellett soká keresnem.

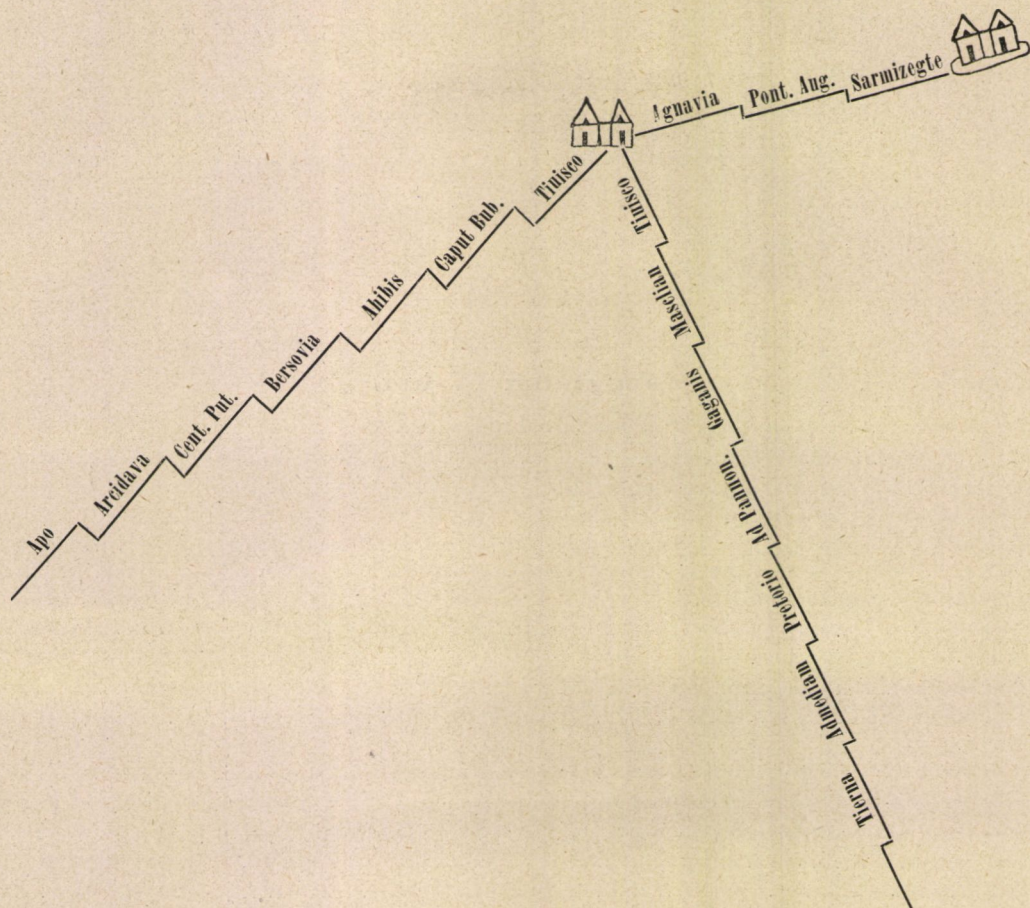
Karánsebes éjszakkeleti részén a karánsebes-jaazi útra érvén, rövid idő alatt a *via stratan* állottam, mely e helyt annyira jól van fentartva, hogy a síktérnek feltűnő jellegzéseitől szolgálhat. Csak itt-ott van rövid közökre megszakítva, s egészben csak éjszaki részén a zsuppai omladékok felé válik inkább határozatlanabbá. Szem előtt tartva a vidék ferdényded terület-alakzatát, azt mondhatni, hogy a római út amannak délkeletről éjszaknyugatra futó átlóját képezi, mely az egész területet két szabálytalan és egyenlőtlen háromszögre osztja. Kisebb háromszögül az éjszakkeletit jelölhetni meg. Maga az útvonal pedig egészben két helyt törik meg, mind kétszer a Temes irányában, első ízben a karánsebes-jaazi út közelében, másodsor pedig a trapeznek mintegy közepén. Első részében párhuzamosan halad a karánsebes-jaazi úttal, első elhajlása után tökéletes párhuzamban vonul a Temes bal oldalán futó karánsebes-lugosi póstaúttal, második elhajlása után pedig már valamivel összefutóbbá válik a lugosi póstaúttal, míg a jaazi uttól mindinkább eltávozik.²¹

Ez útnak végrészlete azon falmaradványoknál van, melyeket — miként már említettem — a Temes jobb felén a zsuppai malommal szemben találtam. És itt olvad e végrészletbe egy másik római útvonal, mely a Bisztrával és mondhatni a jaaz-lugosi régi szekérúttal párhuzamosan, nyugatról-keleti irányban Jaazra és innen tovább Erdély felé halad. Ez útág, a térképen feltüntetett vonalrajz szerint az előbbivel egy tökéletes hegyes szöget képez, és így kétségtelen, *hogy a Duna felől jövő útvonal, mely a peutingeri táblán a második, vagyis a keleti, e helyt egyesült az erdélyi útvonallal.*

Más utat e vidéken hasztalanul kerestem, sem a Temes, sem a Bisztra irányában ilyennek nyomára nem jöhettem. Pedig ha a peutingeri táblának első, vagyis nyugati útvonala, mely a kettős tornyu Tivisonál szakad meg, az erdélyivel egyesült, annak nyilván itt nyomának kellene lenni. És fel nem találva e nyomokat, *épen nem állithatom, hogy a peutingeri táblának két Tibiscuma azonos volna*, vagyis hogy e táblának ekként vonuló útvonalát

következőleg irányultnak kellene gondolnunk:

Különben is annál tanácsosabb az elhirtelenkedéstől való idegenkedés, mivel azon érvek, melyek a peutingeri tábla két Tibiscumának azonossága mellett szólnak, jelentős ellenérvek által tényleg meggyengíthetők, és én teljesen igazolatlannak találok Gooss azon állítását, hogy a két Tibiscumnak azonosságát a ravennai Anonymus is bizonyítaná. A ravennai Névtelen e tekintetben épen mit sem bizonyít Forbiger s illetőleg Katanesich és egyáltalán a két Tibiscumot vitatók ellen. Hiszen a Névtelen szerint Tibis össze van kötve Agmonióval, Tibiscum pedig Temával, holott ha a peutingeri tábla két Tivisco-ját egynek kellene vennünk, akkor ezen Temával csakugyan nem tudunk mit kezdeni?

Jól tudom ugyan, hogy a Ravennainak geographiai ismeretei hihetetlenül gyarlók, s hogy még a földolgokra, Dácia és Moesia geographiai individualitására nézve sem birt correct fogalmakkal, de másrészt azt sem szabad ám emellett felednünk, hogy helyneveit minden esetre egy régibb *orbis pictus*-ból kölcsönözte, mely a Tabula Peutingeriana egykoru architypusától teljesen különbözött, és hogy a tudományos kritika manap már tisztába jött aziránt, miszerint a ravennai Névtelen cosmographiája a peutingeri úttérkép legjobb kiegészítő forrása, sőt hogy a helynevek megállapításában a Ravennainak tekintélye határozottan a peutingeri tábla tekintélye fölé helyezendő.

És mindezt nem azért mondom e helyt, mintha a Ravennaira esküdni akarnék; hanem azért, és csakis azért, mivel a Ravennairól nem lehet mondani, hogy ő a peutingeri tábla két Tibiscumának azonosságát bizonyítaná Forbiger, Katanesich és követőik ellenében. Ellenkezőleg inkább. S most, hogy a régi Tibiscum területén a peutingeri tábla nyugati útvonalának

nyomaira nem akadhattam, még inkább be kell vallanom, hogy ez a kérdés a komoly tudományos kritika terén még mindig függő kérdés.

Bizonyos, dönthetlenül bizonyos csak az, hogy a *municipium Tibisci* a Bisztra-Temes-egyesület felett állott; ellenben Temesvár helyén, ha csakugyan volt egy második *Tibiscum*, nem a *municipium*, hanem egy kisebb rendű letelepedés létezett. Tehát ép ellenkezője áll annak itt, amit Katancsich, Forbiger és követeik állítanak!

Jegyzetek IV-hez.

¹ *Pannonia Veteris Monumentis illustrata*. Lib. I. cap. 15.

² «Auch gedenken die Geschichtschreiber noch einer andern Stadt Zambara, von welcher einige behaupten, dass es nach verschiedenen Namensveränderungen, das heutige Temesvar ist.» *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temesvarer Banats*. I. 5.

³ «Zambara das heutige Temeswar.» *Geschichte des transalpinischen Daciens*. I. 181. I. S ezen Zambarát megkülönbözteti Zurobarától, melyet a Maros-Tiszaegyesülethez a Maros balpartjára helyez. L. *Carte des alten Daciens*. Mellékelve id. munkájához.

⁴ «Zurobara, Daciae oppidum, Ptolomaeo Temesvar Nigro.» *Dictionarium Historicum, Geographicum Poeticum*. Authore Carolo Stephano. Genevae, 1662. p. 2109.

⁵ «Zurobara, seu Zarubara, nunc Temeswar, Temesia.» In *Ph. Cluverii Introductione in univ. Geographiam*. Amsterdami MDCXCVII. kiad. p. 379. Wolfenbütteli 1674-iki kiadás p. 407. Gvelferbyti 1686-ik évi kiadás. p. 409.

⁶ «Zurobaram interpretantur Temeswar.» *Geographia Antiqua*. Cizae. 1686. cap. xv. p. 148.

⁷ «Zurobara fällt in die Umgebung von Temeschwar, wenn mit Kiepert das jazygische Parthiseum an die Theissmündung (talán inkább Marosmündung!) gesetzt werden darf.» *Studien zur Geogr. u. Gesch. des traj. Daciens*. Hermannstadt 1874. 50. I. s ugyanezt I. az oda való térképen is.

⁸ *L. Histor. — genealog. — geogr. Atlas*. Hermannstadt 1851. I. tábla. A jegyzetben pedig: Zambara — Temesvar. Ettől megkülönbözteti Zuribarát, melyet Zombor helyére helyez.

⁹ «Hol ma Temesvár tornyai villognak, a hajdankorban is jeles gyarmat mozgott, egy városban, melynek Roma, Zambara vagy másokint Zarubara nevet adott.» *Temescvármegye Emléke*. 103. I.

¹⁰ «Endlich wird noch einer Stadt Zambara gedacht, die nach einigen Angaben das heutige Temesvar sein soll.» *Monographie der k. Freistadt Temesvar*. pag. I. De a következőn is azonosítja a kettőt.

¹¹ «Zambara = Temesvár.» *Délmagyarorsz. kül. tört.* I. 32.

¹² «Die Stadt soll schon zur Zeit der Eroberung Daciens durch die Römer unter dem Namen Zambara bestanden haben.» *Allg. deutsche Real-Encyclopädie*. Conversations-Lexikon. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1868. XI. kiad. XIV. 417.

¹³ *Dictionarium Hungarico-Latinum*. pag. 1009. T betű alatt.

¹⁴ *Nagy-Beeskerek* című monographiámban, a *Történelmi Adattár*-ban. I. köt. 408—411. II.

¹⁵ *Histor.-Atlas*. Nr. I. Ungarn. Egy másik kiadványában pedig: *Historisch-geographischer Schul-Atlas des Gesamtstaates Oesterreich*. Gotha, 1860. Nr. I. Zarubara kérdőjellel kétszer is előfordul, egyszer Zombor helyén, és egyszer a Tisza balpartján, melytől azonban a Temes jobb partjára helyezett *Tibiscum*-ot határozottan megkülönbözteti.

¹⁶ In oppidum *Tibiscanum* se recepit (Báthory István.) Aztán Szapolyaihoz követet küld, ki tudositaná, ut in oppidum *Tibiscanum* ab agrestibus esset compulsus. Magát Báthoryt *Tibiscanorum* praefectum-nak nevezi. (*Ludovici Tuberonis Commentariorum de rebus suo tempore gestis Libri* XI. Schwandtnernél: *Scriptor. Rer. Hungaricar. vet. ac genuini*. 1796 folio kiad. II. 333.)

¹⁷ U. o. Lib. X.

¹⁸ V. ö. *Budapesti Szemle*. XIV. köt. XLIV—XLV. ff. 225. I.

¹⁹ Így 1859-ben egy szerencsétlen lőpor felrobbanás alkalmával több római császári érem került napfényre. Sőt állítólag római feliratos emlékkövet is találtak itt. (Böhm: *Délmagyarorsz. kül. tört.* I. 367. I. 12. jegyz.) 1874-ben is több rendbeli érem találtatott részint a Józsefvárosban, részint a Mehalában kertásás alkalmával. (Miletz: *Tört. és régészet. Értesítő*. I. 8.)

²⁰ Temesvár igaz nem a Temes, hanem a *Bega* mellett fekszik, nevét mindazonáltal mégis csak a Temes folyótól vette. (Has. össze Bizarrival: *De bello Pannonico* Schwandtnernél: *Scriptor. Rer. Hung.* 1796. folio kiadás. I. 670.) És ez is sokban a dolog mellett bizonyít, amennyiben ez nyilván a római *Tibiscum*-nak szószerinti áttétele, a rómaiak pedig gyarmatuknak nevét nem a Begától, hanem a sokkal tekintélyesebb *Temes* folyótól vették, melyet ők *Tibiscus*-nak hívtak.

²¹ L. ehhez a térképet.

V.

Függelék.

Záradékul adjuk itt azon feliratos emlékeket, melyek a régi municipium Tibiscum területén találtattak avagy ezen municipiummal összefüggésben állanak. A szövegben közölt feliratokat azonban itt újból nem adjuk.

I. felirat.¹

LIBERO PATRI
PRO SALVTE · MARC
TVRRANI DIL · ET
FL AELIAE NICES
M TVRRAN
PATROCLVS · EX
♡ VOTO ♡

Olvasás.

Libero patri
pro salute Marc(i)
Turrani Dil.... et
Fl(aviae) Aeliae Nices
M · Turran(ius)
Patroclus ex
Voto.

II. felirat.²

S · I · N · M
PRO SALVTE
P AEL · MARS
HERMADIO
ACT · TVRRAN
DIL · V · S · L · M

Olvasás.

S(oli) i(nvicto) n(umini) M(ithrae)
pro salute
P · Ael(ii) Mars(i)
Hermadio
Act(or) Turran(ii)
Dil...., v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

III. felirat.³

PVBLI ♡ AELI ♡ VLPI · VET ♡ EX ♡ DEC
HANC · SEDEM · LONGO · PLACVIT · SACRARE · LABORI
HANC · REQVIEM · FESSOS · TANDEM · QA · CONDERET · ARTVS
VLPIVS · EMERITIS · LONGAevi · MVNERIS · ANNIS
IPSE · SVO · CVRAM · TTVLO · DEDIT · IPSE · SEPVLCRI
ARBITER · HOSPITIUM · MEMbris · FATOQVE · PARAVIT

¹ Közölte Arneth és Ackner. Azonkívül Mommsen : *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. Pars I. pag. 246. Nr. 1548.

² Közölte Arneth és Ackner. Azonkívül Mommsen i. h. i. l. Nr. 1549.

³ Többen közölték, miként Mommsennél látható. Ugyanó is közölte észrevételekkel i. h. pag. 247. Nr. 1552.

IV. felirat.⁴

D · M
 FABRICIVS
 IVCVN^dus
 VIXIT · AN · L
 FAB · Iu^cund
 VS · HER · ET · Fa
 BRICI · Si^LVan
 ET · LICINIAN
 FRATRES cum
 COLLEGIO · FAB
 RORVM · TIT
 POS · FRATRI
 PIEN

V. felirat.⁵

Q MARCIO · TVRBONI
 FRONTONI · PVBLICIO
 SEVERO · PRAEF · PRAET
 IMP · CAESARIS · TRAIANI
 HADRIANI · AVGVSTI · P · P
 COLON · VLP · TRAIAN · AVGV
 DACICA · SARMIZEGETVS

VI. felirat.⁶

· CES ·
 IARSE · VIX
 AN · L · P · IVL ·
 SVCESSA · CON
 IVGI · B · M

VII. Feliratos bronz-okmány.⁷

Az I. bellap felének felirása:

- 1 DIVI TRAIANI PAR
- 2 PRONEP T AELIVS HA
- 3 G PIVS PONT MAX
- 4 II COS III P P
- 5 ILIT INALIS III QVAE
- 6 SPANOR CAMPACON ET I
- 7 ET COH XI VINDELICOR
- 8 COMMAGENOR ET I
- 9 VLBIOR ET I THRAC SAG
- 10 GALLOR DACIC ET I AVGV

⁴ Többen közölték, de tévesen. Lásd a különböző olvasásokkal Mommsennél i. h. i. l. Nr. 1553.

⁵ Közölte Rochel, Seivert, Lazius, Gruter, Accursius, Orelli, Neugebaur, Griselini, Arneth, Aekner, végül Mommsen (*Corp. Inscript. Lat.* Vol. III. P. I. p. 237. Nr. 1462.)

⁶ Közli Accursius, Lazius, Gruter, Seivert, Mommsen. (*Corp. Inscript. Lat.* Vol. III. p. 246. Nr. 1554.)

⁷ Kiadta Arneth hasonmással (*Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien.* XI. II. 1853.) — Henzen V. (*Annali dell' Istituto di corrisp. Arch. di Roma.* 1855. pag. 29.) — Orelli-Henzen V. (*Inscriptionum Latinarum Selectarum amplissima collectio.* Turini 1856. Nr. 6858.) — Renier Leon (*Rec. de Dipl. Mil.* Nr. 41. pap. 189.) — Mommsen (*Corp. Inscript. Lat.* Vol. III. Nr. 882.) — Végre Rómer-Desjardins (*Acta Nova Musei Nationalis Hungarici.* Budapestini. 1873. pag. 107. és tab. XLVII.)

- 11 T SINGUL BRITANNIC
 12 SVB STATIO PRISCO
 13 ND EMERIT DIMISSIS
 14 NOMIN SVBSCRIPTA
 15 R NON HABER DEDIT
 16 TVNC HABVIS CVM
 17 M IS QVAS POST DVXIS

Olvasás.

1. Imperator Caesar Divi Hadriani Filius] DIVI TRAIANI PAR
 2. thici nepos, Divi Nervae PRONEPOS, Titus AELIVS HA
 3. drianus Antoninus Au]Gustus PIVS PONTifex Maximus
 4. tribunicia Potestate XX^{um}, Imperator) II^{um} CONsul III^{um} Pater Patriae
 5. equitibus et peditibus qui m]ILITaverunt IN ALIS III, QVAE
 6. appellantur et I^a Hi]SPANORum CAMPAGONum et I^a
 7.] ET COHortibus XI^a VINDELICORum
 8. milliaria et et I. Flavia] COMMAGENORum ET I^a
 9.] VLBIORum ET I. THRACVM SAGittariorum
 10. et et I.] GALLORum DACICA, ET I^a AVGusta
 11. et pedi]Tes SINGVLares BRITANNICI
 12. et sunt in Dacia] SVB STATIO PRISCO ;
 13. quinis et vicenis pluribusve Stipe]NDiis EMERITis DIMISSIS
 14. honesta missione, quorn]NOMINA SVBSCRIPTA
 15. sunt, Civitatem Romanam qui oo]Rum NON HABERent, DEDIT
 16. et conubium cum uxoribus quas] TVNC HABVISSent CVM
 17. est civitas iis data, aut cu]M Iis QVAS POSTea DVXISsent.

A II. bellap maradékanak felirása.

18.
 19. NESTINO ●
 20. SO COS
 21. CVI PRAEST
 22. R HISPE
 23. E
 24. NIS F CAES
 25. EX TABVL AEREA
 26. N MVRO POST
 27. AD MINERVAM.

Olvasás.

18. dumtaxat Singuli Singulas idibus Decembribus
19. Quinto Canusio Prae]NESTINO
20. Caio Lusio Spar] SO COnSulibus
21. Cohortis I^a Vindellicorum milliariae (×) CVI PRAEeST
22. Lucius Versinius Ape]R HISPELLI
23. ex pedit]E
24. Barsimso, Calliste]NIS Filio, CAESARea
25. Descriptum et Recognitum] EX TABVLA AEREA
26. quae fixa est Romae]N MVRO POST
27. templum Divi Augusti AD MINERVAM.

Az I. küllap alsó részének felírása.

-
1. NOMI
 2. NA SVBSCRIPT SVNT CIVITAT ROMANAM
 3. QVI EORVM NON HABERENT DEDIT ET CONV
 4. BIVM CVM VXORIB QVAS TVNC HABVISSENT
 5. CVM EST CIVITAS IS DATA AVT CVM IS QVAS POSTEA
 6. DVXISS DVMTAXAT SINGULIS IDIB DEC
 7. Q CANVSIO PRAENESTINO CLVSIO SPARSO COS
 8. COH I VINDELICOR ~ CVI PRAEST
 9. L VERSINIVS APER HISPELL
 10. EXPEDITE
 11. BARSIMSO CALLISTENIS F CAES
 12. DESCRIPT ET RECOGNIT EX TABVL AEREA
 13. QVAE FIXA EST ROMAE IN MVRO POST
 14. TEMPLV DIVI AVG. AD MINERVAM. ●

A II. küllap balrészének felírása.

Olvasás.

1.	GETAE	1. Marci Servilli GETAE
2.	CHRESIMI	2. Lucii Pullii CHRESIMI
3.	IASI	3. Marci Sentillii IASI
4.	FELICIS	4. Tiberii Julii FELICIS
5.	VRBA . . .	5. Caii Bellii VRBANI
6.	STATIANI	6. Caii Pomponii STATIANI
7.	PRISCI ●	7. Publii Oeili PRISCI